

Naar aanleiding van verschillende huwelijks- en echtscheidingszaken, die ter Synodale tafel waren gebracht, besloot de Synode in 1914 (Acta Art. 51 en 68 I) een Commissie te benoemen om haar van prae-advies over deze zaken te dienen. Deze Commissie ging in haar rapport van het standpunt uit, dat zij geen onderzoek had in te stellen naar het standpunt door de Christelijke Gereformeerde Kerk in Noord-Amerika ingenomen, dat alleen de grond in Matth. 5 : 32 genoemd (d. w. z. hoerij) een wettige grond van echtscheiding is, aangezien tegen dat standpunt geen gravamen was ingediend. Ze onderzocht daarom alleen de vraag, *of dit door de Christelijke Gereformeerde Kerk ingenomen standpunt alle mogelijkheid van toelating tot de Kerkelijke gemeenschap uitsluit voor hen, die op andere gronden echtscheiding verkregen en daarna een nieuw huwelijk hebben aangegaan, dan wel of zij tóch op zekere voorwaarden en dan welke voorwaarden in het Kerkelijke lidmaatschap kunnen deelen?* De Commissie kwam bij de beantwoording dezer vraag niet tot een eenparige conclusie en diende daarom bij de Synode twee rapporten in.¹⁾ In het eerste rapport, dat ondertekend is door de Professoren TEN HOOR, HEYNS en VOLBEDA, wordt betoogd 1^e dat volgens de uitspraak van Christus in Matth. 5 : 32 e. a. p. hoerij, waarmede hier bepaald bedoeld is *overspel*, de eenige wettige grond is van echtscheiding; dat Christus daarmede, blijkens zijn beroep op Gen. 1 : 27 en 2 : 24, de oorspronkelijke scheppingsordinantie hersteld en een einde gemaakt heeft aan de concessie, door Mozes in verband met het stadium, waarin de heilsopenbaring onder het Oude Testament verkeerde, aan Israël verleend, zoodat we hier te doen hebben met een Goddelijke ordinantie, bindend voor Staat en Kerk beide; 2^e dat voorts blijkens Matth. 5 : 32 e. a. p. het huwelijk van hem, die zijne vrouw verstoot (evenals van de verstootene vrouw met een ander) een onwettig huwelijk is, een „leven in overspel”, aangezien de band met de eerste vrouw niet wettig verbroken is, en deze band ook niet verbroken wordt door hertrouw van de andere partij, aangezien Christus gezegd heeft, dat ook degene, die de verstootene trouwt, overspel doet, en hier van een wettig huwelijk dus geen sprake is; 3^e dat de Overheid als Dienaresse Gods op geen anderen grond dan de door Christus aangegevene echtscheiding mag toestaan, en doet zij dat toch, dat dan aan de uitspraak van den burgerlijken rechter als zoodanig geen rechtsgeldigheid mag worden toegekend op het terrein der Kerk; 4^e dat daarom degenen, die in zulk een onwettig huwelijk en dus in overspel met elkander leven, niet tot de gemeenschap der Kerk mogen worden toegelaten, zelfs niet wanneer zij belijdenis van schuld doen, daar deze belijdenis niet voldoende is, wanneer zij in deze zonde voortleven, en de Schrift zegt, dat overspelers geen deel hebben aan het Rijk Gods; en 5^e dat zij dán alleen in de gemeenschap der Kerk mogen worden opgenomen, wanneer zij aan dat leven in overspel een einde maken door een scheiding van tafel en bed, zoolang de eerste vrouw, die voor God de wettige vrouw is en blijft, leeft. Het tweede rapport, ondertekend door de broeders VAN LONKHUYZEN, SEVENSMA en DANHOF, stelt zich wel, evenzeer als het voorgaande,

¹⁾ Deze beide rapporten zijn als bijlagen B en C afgedrukt in Bijlage XLVII van de Acta der Generale Synode van Rotterdam 1917, blz. 186—202.

op het standpunt, dat volgens Matth. 5 : 32 alleen overspel een wettige grond van echtscheiding is en daarom scheiding en hertrouw in andere gevallen niet alleen als daad der betrokkenen, maar ook als daad der Overheid, als een zondige daad moet worden beschouwd, maar het houdt in tegenstelling met het eerste rapport staande 1^e dat ook door zulk een zondige daad het huwelijk de facto verbroken wordt; 2^e dat dit te meer geldt, waar trouwen en scheiden in ons land en onzen tijd, wat de rechtsrelatie betreft, door de daad der Overheid geschiedt, en de Kerk deze beslissing der Overheid, al geschiedt zij uit verkeerde motieven en in strijd met Gods Woord, als feit heeft te aanvaarden, te meer daar de Overheid, als Dienaresse Gods optreedt op het terrein van het natuurlijke leven; 3^e dat de Kerk wel krachtens de haar toebetrouwde sleutelmacht degenen, die aan deze zondige daad zich schuldig maken, moet vermanen en desnoods excommuniceren, maar dat zij niet kan eischen, dat de door de Overheid gelegde band verbroken wordt, wat de betrokkenen immers niet in hun macht hebben; en evenmin, dat zij gescheiden van tafel en bed zullen gaan leven, daar de vroeger gedane zonde alzoo toch niet wordt goed gemaakt, en er zelfs aanleiding kan worden gegeven tot allerlei aan hoererij verwante zonden; 4^e dat de Kerk, wanneer deze onwettig gescheidenen en hertrouwden tot boete komen over hun zondige daad, hen, na schuldbelijdenis, weer in de gemeenschap der Kerk heeft op te nemen.

De Synode der Christelijke Gereformeerde Kerk, die met de conclusies van geen van beide rapporten zich kon vereenigen, besloot het advies in te winnen van de Gereformeerde Kerken in Nederland en Zuid-Afrika, en zoo is dit vraagstuk, dat zeker ook voor onze Kerken van groot belang is, bij onze Generale Synode aanhangig gemaakt.

Deputaten hebben gemeend, waar zij de Generale Synode van praeadvies hadden te dienen, zich niet te moeten beperken tot de vraag, hoe in deze gevallen de Kerk tucht moet uitoefenen, maar hun taak breeder te moeten opvatten. Gelijk uit de korte resumptie van de beide rapporten, op de Synode in Amerika ingediend, blijkt, liggen achter deze vraag tal van andere vraagstukken, zooals naar de beteekenis, die de uitspraken in het Oude en Nieuwe Testament aangaande de echtscheiding hebben; naar de roeping der Overheid inzake echtscheiding en hertrouw; naar de geldigheid, welke de Kerk aan de beslissing der Overheid heeft toe te kennen enz. Zelfs achten deputaten, dat zij niet zonder nader onderzoek het zoogenaamde kerkelijke standpunt, door de Christelijke Gereformeerde Kerk in Noord-Amerika ingenomen, n.l. dat echtscheiding volgens Matth. 5 : 32 alleen op grond van overspel geoorloofd is, als uitgangspunt konden aanvaarden, aangezien dit standpunt zeker niet overeen komt met wat onze vroegere Gereformeerde Kerken en theologen hebben geleerd. Het scheen deputaten daarom gewenscht, in de eerste plaats na te gaan: *welke gegevens de Heilige Schrift in Oud en Nieuw Testament voor dit vraagstuk biedt*; in de tweede plaats: *hoe door de Christelijke Kerk in het algemeen en inzonderheid door de Gereformeerde Kerk over dit vraagstuk is geoordeeld*; om dan in de derde plaats *de conclusies te geven, waartoe deputaten op grond van dit exegetisch en historisch onderzoek zijn gekomen.*

I.

In de eerste plaats dient dus te worden onderzocht, welke gegevens de Heilige Schrift voor dit vraagstuk biedt. Dat hierbij niet alleen op het Nieuwe, maar ook op het Oude Testament is acht te geven, spreekt vanzelf. Gaan we daarom in de eerste plaats na, welke uitspraken het Oude Testament over dit onderwerp bevat.

A. *Wat leert het Oude Testament over de echtscheiding?*

Slechts in twee gevallen wordt de echtscheiding door de Mozaïsche wet uitdrukkelijk verboden. Vooreerst in het geval, dat een man zijne vrouw valschelijk heeft beschuldigd, dat zij niet als maagd tot hem is gekomen (Deut. 22 : 13 v.v.). En ten tweede, wanneer een man eene maagd heeft moeten huwen, omdat hij haar geschonden had (Deut. 22 : 28 v.v.).

De belangrijkste bepaling der wet inzake de echtscheiding vinden we echter in *Deut. 24 : 1 v.v.*

a. Volgens de opvatting der Statenvertaling wordt hier rechtstreeks *bepaald*, dat de man, die aan zijne vrouw iets schandelijks vindt, haar kan wegzenden, mits hij haar een scheidbrief geve. Dit was blijkbaar ook de opvatting der Farizeeën, volgens wie Mozes *geboden* had, haar een scheidbrief te geven en haar van zich te laten (Matth. 19 : 7). — Ook indien deze opvatting van Deut. 24 : 1 v.v. juist ware, zouden wij in deze bepaling daarom nog niet hebben te zien de volkomene uitdrukking van den wil Gods te dezen opzichte: ook dan toch *kan* ze, en *moet* ze blijkens Matth. 19 : 8, worden opgevat als eene tijdelijke toelating Gods met een paedagogisch oogmerk.

Intusschen is veel waarschijnlijker eene andere vertaling; en bij deze laat ook de tekst zelf duidelijk uitkomen, dat de hier vermelde „wegzending” door den wetgever enkel *toegelaten* wordt. Naar deze opvatting, die ook vroeger reeds door sommigen en tegenwoordig door de meesten wordt voorgestaan, begint de nazin pas in vs 4 en is de bedoeling dus: „wanneer iemand eene vrouw ten huwelijk neemt en haar, als ze geene genade in zijne oogen vindt, omdat hij iets schandelijks aan haar gevonden heeft, een scheidbrief schrijft, dien in hare hand geeft en haar uit zijn huis wegzendt, en zij zijn huis verlaat, heengaat en eens anderen mans wordt, en deze laatste man haar haat, haar een scheidbrief schrijft, dien in hare hand geeft en haar uit zijn huis wegzendt, of als deze laatste man, die haar zich ter vrouw genomen heeft, sterft — dan mag haar eerste man, die haar had weggezonden, haar niet weder ter vrouw nemen, nadat zij verontreinigd is geworden.”

Is deze opvatting de juiste, dan is hetgeen hier rechtstreeks *voorgescreven* wordt, slechts dit, dat de eens gescheiden vrouw, die opnieuw gehuwd is, niet weer de vrouw van haar oorspronkelijken man mag worden. Wat er hier van de scheiding gezegd wordt, wordt dus als eene bestaande gewoonte ondersteld — tenminste wat de hoofdzaak betreft; het blijft toch mogelijk, dat de wet door de bepaalde wijze, waarop ze die gewoonte omschrijft, haar nu tevens aan vaste regelen bindt, die vroeger niet zoo alge-

meen in acht genomen werden. Voorts verleent de wet aan dit gewoonterecht eene zekere sanctie, doordat ze het overneemt en zich erbij aansluit, althans zonder rechtstreeksche critiek; — of ze er geene zijdelingsche critiek op oefent, zullen we nog nader zien.

b. Wat houdt nu dit door de wet overgenomen gewoonterecht in?

In het algemeen blijkbaar dit, dat onder bepaalde condities een man ¹⁾ zijne vrouw kan „wegzenden uit zijn huis”.

Deze „wegzending” is volgens dit gewoonterecht niets minder dan eene *chtscheidung*: de vrouw kan eens anderen mans worden en de scheidbrief dient ten bewijze, dat ze vrij is van haren vorigen man.

Hierbij blijkt niets van eenige publieke handeling, die hierbij plaats greep. Natuurlijk is hiermede niet bewezen, dat zulk eene publieke handeling nooit voorkwam (in de Joodsche kolonie te Assoean in Egypte was ze in de 5^e eeuw v. C. wel gebruikelijk). Maar anderzijds is het zeer wel te verstaan, dat eene *chtscheidung* rechtsgeldig werd gerekend zonder publieke handeling.

Immers kwam ook de huwelijksluiting op soortgelijke wijze tot stand. Zoover we weten, werd noch de overheid, noch de kerk hierin gemoeid, maar droeg de handeling geheel een privaatrechtelijk karakter. Het huwelijk kwam in beginsel tot stand door de verloving (van dit oogenblik af droeg schending van de kuischheid der bruid hetzelfde karakter als bij eene getrouwde vrouw, Deut. 22 : 23 v.v.) en deze bestond in eene formeele overeenkomst tusschen beide partijen, waarbij de wederzijdsche vaders op den voorgrond traden (Gen. 38 : 6; Deut. 7 : 3; Ex. 22 : 16), welke overeenkomst soms, vooral in den lateren tijd, ook schriftelijk werd vastgelegd. De huwelijksluiting werd dan voltooid door den feestelijken intocht der bruid in het huis van den bruidegom of van zijne ouders. Van eenige publieke handeling ten overstaan van de dragers van het staatkundig of kerkelijk gezag is echter in dit alles geen sprake.

Zoo is te verstaan, dat ook de scheidung zonder eene dergelijke publieke handeling tot stand kon komen.

De eenige vereischte formaliteit is dus de *scheidbrief*, die diende als bewijsmiddel voor de vrouw, dat ze niet willekeurig haren man verlaten had.

Als *grond* voor de *chtscheidung* wordt opgegeven, dat de man aan zijne vrouw „*iets schandelijks*” heeft gevonden, of, zooals men tegenwoordig veelal vertaalt, „*iets walgelijks*”. Over de beteekenis dezer uitdrukking bestond tijdens Christus’ omwandeling verschil van meening onder de Joodsche wetgeleerden. De strengere school van SJAMMAI verstond er bepaald onder losbandigheid of onkuischheid. Daarentegen oordeelde de school van HILLEL, dat er reeds genoegzame grond voor scheidung was, wanneer de vrouw den maaltijd bedorven had, ja volgens R. AKIBA bestond deze reeds, wanneer de man eene andere vrouw schooner vond, vgl. het „om allerlei oorzaak” van Matth. 19 : 3.

¹⁾ Van een scheidingsrecht der vrouw spreekt het O. T. niet. In de Joodsche kolonie te Assoean in Egypte bezat in de 5^e eeuw v. C. ook de vrouw dit recht. In Palestina echter werd, toen SALOME, de dochter van HERODES, haren man den scheidbrief zond, dit als strijdig met de voorvaderlijke traditiën veroordeeld. Toch schijnt het ook in Palestina ten tijde van Jezus’ omwandeling meer te zijn voorkomen (Marc. 10 : 12; vgl. nog 1 Cor. 7 : 10, 13).

Ongetwijfeld doet deze ruime opvatting aan den zin der uitdrukking tekort, daar er toch zeker iets van ingrijpenden aard door aangeduid wordt. Toch mag men ook weer niet met sommige der strengere Rabbijnen aan echtbreuk denken, want de overspeelster moest ter dood gebracht worden. Daarom is te denken aan andere misdragingen van ernstigen aard, waardoor eene vrouw de perken van tucht en zede kon tebutengaan.

Het is mogelijk, dat de wetgever door deze vermelding van den grond der echtscheiding (en evenzoo door het gewag maken van den scheidbrief) eene nadere definitie van en daarmede ook eene zekere correctie op het gewoonterecht geeft. Anderzijds moet echter worden gezegd, dat de wet toch het gewoonterecht in hoofdzaak overneemt, en ook van den scheidingsgrond niet anders dan eene vrij algemeene omschrijving geeft.

c. Eene andere vraag is echter, of dit gewoonterecht door Deut. 24 in al zijne consequentie aanvaard wordt; speciaal ook, of de aldus tot stand gekomen scheiding door den wetgever principiëel als eene ontbinding van het huwelijk in den vollen, eigenlijken zin van het woord wordt beschouwd.

Er wordt hier toch verboden, dat de aldus gescheiden en dan hertrouwde vrouw, na ontbinding van het tweede huwelijk, door haar oorspronkelijken man teruggenomen wordt. Dit wordt nu nader aldus omschreven, dat de eerste man haar niet weder mag nemen, „nadat zij *verontreinigd* is geworden”, of, zooals men thans meest vertaalt: „nadat zij zich heeft laten verontreinigen.”

Men zou geneigd kunnen zijn, dit enkel als tijdsbepaling op te vatten en de „verontreiniging” te beschouwen als een eenvoudig synoniem van „vleeschelijke gemeenschap”; immers werden naar de wet man en vrouw hierdoor onrein tot den avond toe (Lev. 15 : 16—18). Deze opvatting is echter moeilijk te handhaven. Al wordt van den bijslaap tusschen den man en zijn wettige vrouw ook gezegd, dat ze daardoor „onrein zijn”, de uitdrukking „verontreinigen” wordt nooit gebruikt voor deze wettelijke gemeenschap, maar wel zeer dikwijls ter aanduiding van de ontuchtige gemeenschap, hetzij in letterlijken zin (Gen. 34 : 5; Num. 5 : 13; Ezech. 18 : 6, 11, 15; 22 : 11; 33 : 26), hetzij in figuurlijken (Jer. 2 : 23; Ezech. 20 : 30 v.v.; 23 : 13; Hos. 5 : 3; 6 : 10).

Met de meeste uitleggers moet dan ook onze plaats in soortgelijken zin worden verstaan, zoodat we hier niet met eene eenvoudige tijdsbepaling, maar met eene *motiveering* van het verbod te doen hebben. Hierin ligt dan echter opgesloten, dat de wetgever hier een ander beginsel poneert dan dat, 't welk aan het gewoonterecht ten grondslag lag. Volgens dit andere beginsel is door de wegzending met scheidbrief het huwelijk niet in waarheid ontbonden, maar is de gemeenschap met den anderen man eene *verontreiniging* (vgl. Jer. 3 : 1): het beginsel is dus hetzelfde als het door den Heiland uitgesprokene (Matth. 5 : 32).¹⁾

Alleen, uit dit beginsel wordt hier niet de conclusie getrokken, dat zulk eene „scheiding” dan ook ongeoorloofd is. Ze blijft toegelaten vanwege de „hardigheid der harten”, en ook het tweede huwelijk wordt weliswaar door den term „verontreiniging” gebrandmerkt, maar wordt noch onwettig ver-

¹⁾ Men vgl. Keil en vooral Bertholet op Deut. 24 : 1—4.

klaard noch ook uitdrukkelijk verboden. (Slechts aan den priester is het huwelijk met eene gescheiden vrouw verboden, Lev. 21 : 7, 14; hiermede is dus zijdelings gezegd, dat het voor anderen geoorloofd is.) De vrouw wordt dan ook niet als overspeelster behandeld; dan zou ze ter dood moeten worden gebracht. Het eenige, wat uit het hoogere beginsel afgeleid wordt, is, dat de vrouw niet meer door haar oorspronkelijken man mag worden teruggenomen: met de overspeelster heeft ze dit gemeen, dat ze het eerste huwelijksbed onwaardig is geworden. Tenslotte is voor onze kwestie wellicht nog van belang om op te merken, dat blijkens dit verbod van terugkeer de eerste huwelijksband — ook krachtens het hier geponeerde hoogere beginsel — als verbroken wordt beschouwd: indien ook niet door den scheidbrief en de wegzending, dan toch door de „verontreiniging”.

Behalve de wet is het inzonderheid nog de profeet *Maleachi*, die van de echtscheiding spreekt, en wel aldus: „want de Heere, de God Israëls, zegt, *dat Hij het verlaten haat*” (*Maleachi 2 : 16*). Deze profeet gaat dus nog een stap verder op de lijn, waarop reeds de wetgeving zich beweegt: de later door Christus in dezen gestelde regel wordt, wat de hoofzaak betreft, ook door *Maleachi* reeds uitdrukkelijk verkondigd.

B. *Wat leert het Nieuwe Testament over de echtscheiding?*

Indien men wil nagaan, hetgeen ons het N. T. over de echtscheiding leert, dan komen daarvoor zoo niet uitsluitend, dan toch zeker in de eerste plaats in aanmerking de Schriftgedeelten, die ook door de broeders in Amerika in het debat werden betrokken, nl. Mt. 5 : 31 en 32, Mt. 19 : 7—9, Mk. 10 : 4—12, Lk. 16 : 18 en 1 Cor. 7 : 10 en 11.

Voordat echter over deze plaatsen een en ander in het midden wordt gebracht, zal het noodig zijn enkele algemeene opmerkingen te maken. De kwestie, zooals ze ons uit Amerika is voorgelegd, raakt niet allereerst de uitlegging der bedoelde plaatsen, waarover weinig of geen verschil bestaat, maar juist het gebruik, dat van de plaatsen mag worden gemaakt, als ook de vraag: hoever strekt zich hun geldigheid uit? Om daar een inzicht in te krijgen, dient te worden nagegaan, met welke bedoeling de Schrift de gemelde woorden ons heeft gegeven.

Mt. 5 : 31 en 32 zijn te vinden in de dusgenaamde Bergrede. En nu moge er verschil bestaan over de vraag, of deze Bergrede, zóó, als ze ons door Mattheus is opgeteekend, door Jezus is uitgesproken, dan wel of de evangelist haar heeft samengesteld uit uitspraken van onzen Heiland ten einde een voorbeeld van Zijn prediking te geven; als ook over deze andere vraag, of onze Zaligmaker deze rede hield voor een meer engen kring van discipelen (Mt. 5 : 1), dan wel voor een ruimeren kring, de schare in het algemeen (7 : 28), vast staat toch, dat de Bergrede als geheel wil aangeven, op wat wijze in den kring van het koninkrijk der hemelen de ware gerechtigheid, de ware wetsvolbrenging moet worden gezocht; dat wil dus zeggen, dat we hier geen voorschriften vinden, die zoo maar zonder meer als maatgevend voor de overheid kunnen worden beschouwd, maar geboden, die hebben te gelden in het onderling verkeer der leden van de gemeente van Jezus Christus.

In beginsel geldt geheel hetzelfde evenzeer van de andere Schriftwoorden, waarmede we hier hebben te maken. Doch wel in het bijzonder moet in dit verband gelet op Mt. 19 : 7—9. Daar wordt door de Joden het voorschrift van Mozes aangehaald, zoo niet uitgespeeld, tegen Christus. Jezus laat zien, dat Mozes iets heeft toegelaten, wat naar Goddelijk recht niet geoorloofd was. Toch wordt die toelating van Mozes niet afgekeurd, hetgeen ook moeilijk zou kunnen, daar Deut. 24 : 1, waarop blijkbaar is gedoeld, deel uitmaakt van de wet, die door Mozes uit naam en op last des Heeren aan Israël is gegeven. Dat niet afkeuren evenwel is alleen dan te verklaren, als men aanneemt, dat Mozes, in zooverre hij een scheidsbrief eischt, of althans het gewoonterecht, dat zulk een scheidsbrief als voorwaarde stelde, sanctionneert, in andere betrekking spreekt dan Jezus in Mt. 19. Dat Christus een ander standpunt inneemt dan Mozes, moet een bijzondere reden hebben. Immers het is hier maar niet een vervullen van de wet als in Mt. 5, maar een bepaald ingaan tegen, althans teruggaan achter Mozes. Dit nu hangt ongetwijfeld samen met de paedagogische beteekenis van de wet. De wet was goed voor Israël op dat tijdstip van zijn geschiedenis, doch bracht het hoogste niet. Maar deze verklaring kan toch niet alles zijn. We zullen voor 't minst daarbij de mogelijkheid moeten stellen, dat Mozes bij deze wetgeving ook optrad als overheidspersoon en dat hij door de destijds bestaande practijk te beperken, door het scheiden aan bepalingen te binden en zoo moeilijker te maken, een maatregel trof tot bescherming van den zwakke, in dit geval van de weggezonden vrouw. Christus daarentegen treedt op als de hoogste Wetgever in geestelijke zaken, d. w. z. terwijl Mozes toelaat, geeft Christus bepalingen. Deze opvatting vindt daarin steun, dat inzake den eed een dergelijk standpunt wordt ingenomen.

Mt. 19 : 7 v.v. spreekt Jezus evenals Mk. 10 : 4—12 tot de Hem verzoekende Farizeeën. De vraag kan opkomen: gaat het in dit twistgesprek niet juist om het burgerlijk recht en heeft dus het woord van Christus, hier gesproken, niet voor dat burgerlijk recht beteekenis. Het antwoord zou zeer zeker bevestigend moeten luiden, indien niet Christus, die trouwens ook elders heeft gezegd, dat het niet Zijn werk was de taak van den burgerlijken rechter te vervullen (Lk. 12 : 13 v.v.), uitdrukkelijk achter het burgerlijk recht, dat geldt in deze zondige wereld, op het Goddelijk recht was teruggedaan, van het *ius constitutum* niet slechts op het *ius constituendum*, maar van het wereldlijke op het geestelijke. Aanleiding was het gedrag der Farizeeën, die van de wet misbruik maakten, door voor geboden te verklaren wat slechts geoorloofd was, en die nu moesten leeren niet, wat zij als overheid hadden te doen, maar hoe zij persoonlijk als voor Gods aangezicht de wet hadden te volbrengen. Juist hierom kan ook in Mt. 19 geen gebod voor de overheid worden gelezen.

Lk. 16 : 18 is of tot de discipelen of tot de Farizeeën gezegd, maar in elk geval geldt hier, of wat naar aanleiding van Mt. 5 of wat over Mt. 19 werd opgemerkt; en dat in 1 Cor. 7 niet van een voorschrift aan de overheid, doch van een voor de leden der gemeente sprake is, behoeft wel niet nader in het licht gesteld.

Blijkt zoo, dat al de besproken plaatsen gericht zijn tot de discipelen, de

leden der gemeente, dan volgt daaruit, dat deze plaatsen alleen den regel aangeven, die in de kerk des Heeren behoort te gelden, maar daarom niet zonder meer voor de Overheid gelden, aangezien we de aanwijzing hebben, dat Christus zelf erkent, dat de Overheid meer mag toelaten, dan de Kerk mag veroorloven, die aan dezen regel van Christus gebonden is.

Na deze meer algemeene opmerkingen volge nog een enkel woord over de afzonderlijke plaatsen. Want al kan in dit geval exegese alleen het antwoord op de gestelde vragen niet geven, zij blijft toch van belang, omdat de Kerk nooit het rechte standpunt tegenover de overheid zal kunnen innemen, tenzij dan dat ze eerst goed wete, wat ze zelf heeft te leeren en te doen.

Mt. 5 : 31 stelt Jezus tegenover de verkeerde wetsinterpretatie der Farizeeën de rechte opvatting van het gebod Gods. Immers met het oog op vs 17—20 dient ook vs 31 op deze wijze uitgelegd. Heel het verband handelt over het misbruik, dat van de geboden werd gemaakt. De Farizeeën trachtten zich aan de kracht van het gebod te onttrekken door het overdreven letterlijk op te vatten of door instanties te laten gelden, die inderdaad als van ander karakter niet ter zake deden. Zoo deed men ook met het: gij zult niet echtbreken (5 : 28). In stee van bij dit gebod terug te gaan tot den wortel, gebruikten ze een bepaling van Mozes, die in de burgerlijke samenleving als overheid iets toegelaten had, of, nog juister gezegd, een bestaand misbruik wilde tegengaan of althans verminderen en alleen bedoelde den zwakke te beschermen, om de draagwijdte van het gebod te beperken. Men meende, dat Deut. 24 : 1 al genoeg eischte; verder behoefde zeker niet te worden gegaan. En van Deut. 24 : 1 werd gemaakt: scheiden is geoorloofd, mits slechts zekere formaliteiten worden in acht genomen. Daartegenover gaat Christus in op het gebod, zooals het in den dekalog was gegeven, niet allereerst voor het burgerlijke uitwendige leven, maar vóór alle dingen om de rechte gezindheid des harten te eischen; en Jezus zegt, dat slechts in het geval één der partijen door hoererij feitelijk het huwelijk heeft verbroken, echtscheiding geoorloofd is. Met name dient gewezen op de woorden van vs 32. *πορνεία* is ongetwijfeld het meer algemeene woord, dat allerlei hoererij aanduidt, maar dan toch wel vooral de tot verboden geslachts-gemeenschap voortgeschreden hoererij. In vers 28 was dan ook niet *πορνεία*, doch *μοιχεύειν* gebezigd, het woord, dat aanduidt de verboden handelingen van den gehuwden man of vrouw. Van beteekenis is het echter vooral den zin van het *ποιει αυτην μοιχέυθησαι* na te gaan. Het valt op, dat er niet staat: die doet zelf overspel, iets wat wel in 19 : 9 voorkomt, doch daar staat er uitdrukkelijk bij: en een andere huwt. Hieruit blijkt, dat wie zijn vrouw wegzendt met inachtneming der grenzen van het burgerlijk recht en niet een andere trouwt, nog niet van overspel mag worden beschuldigd. Maar hoe kan dan gezegd, dat zulk een echtgenoot maakt, dat de verlaten vrouw overspel lijdt? Dit kan verklaard worden uit den vorm van den Joodschen scheidbrief. JOH. LIGHTFOOT (*Horae Hebraicae etc. ad locum*) deelt een model mede, en daaruit blijkt, dat door den scheidsbrief aan de verlaten vrouw uitdrukkelijk het recht werd gegeven om te huwen, met wien zij wilde, waarover niemand haar zou mogen berispen. Door den scheidsbrief stelde dus de man zijn vrouw aan overspel bloot,

veroorloofde hij haar zich in te laten met een ander. De schuld daarvan draagt de man, die haar heeft weggezonden; de vrouw lijdt overspel en die haar huwt bedrijft het. We zien hier tevens, dat volgens Christus de ten onrechte verlaten vrouw in zekeren zin de vrouw blijft van den verlater. Maar dan toch zeker tot op het oogenblik, dat ze een tweede huwelijk aangaat, dat weliswaar, wat haar betreft, nog niet eens overspel heet, maar dat toch wijl haar tweede man in dit geval van overspel wordt beschuldigd, zeer zeker het eerste huwelijk verbreekt. Ook al omdat blijkbaar de bedoeling van Christus is te zeggen, dat elke geslachtsgemeenschap buiten het huwelijk het huwelijk verbreekt. Dat dan toch de vrouw niet van overspel wordt beschuldigd, hangt ook daarmee samen, dat de verlating niet door haar schuld en met haar wil behoeft te zijn geschied. Toch, haar overspel lijden doet het eerste huwelijk ophouden, en de eisch tot verzoening met den eersten man kan daarna niet meer gesteld. De daad van het tweede huwelijk wordt wel aangekeurd, maar toch verbreekt die daad het eerste. Christus wil zeggen: onder u, mijn discipelen, behoort geen scheiding voor te komen. Heeft één der partijen overspel gedaan, dan is scheiding geoorloofd voor de andere. Is er verlating geweest zonder overspel, dan blijve men ongehuwd, blijkbaar, om weer tot verzoening te kunnen komen.

Tot geen ander resultaat leidt ons het onderzoek der andere plaatsen, dat daarom korter kan zijn. Mt. 19 : 7 v.v. is in het voorafgaande reeds voldoende behandeld. Zooals doodslag verboden is, en de overheid toch onder bepaalde omstandigheden mag dooden, zoo is scheiding anders dan om hoererij ongeoorloofd, maar de overheid heeft toch de bevoegdheid, ook om andere redenen scheiding uit te spreken. Maar dat zegt niet, dat de leden der gemeente, in wat de overheid mag toelaten, hebben te zien de wijze, waarop zij het gebod Gods hebben te volbrengen. Zoo min als zij mogen dooden, zoo min mogen zij scheiden anders dan om hoererij. En hoererij mag in de gemeente niet voorkomen, waardoor de onverbreekbaarheid van het huwelijk naar Goddelijk recht weer duidelijk is uitgesproken. Reeds werd er op gewezen, dat Mt. 19 uitdrukkelijk leert, dat de man, die scheidt binnen de door de overheid gestelde grenzen en daarna weer huwt, een overspeler wordt. Vergelijking met Mt. 5 : 32 leert, dat de eigenlijke daad van overspel is te zoeken in het tweede huwelijk, dat pas de finale verbreking van het eerste beteekent.

Bij Mk. 10 : 4 v.v. kan nog slechts de vraag opkomen, of vs 9 niet aan de overheid in de nieuwe bedeeeling verbiedt, wat men zou kunnen noemen laksere scheidingsbepalingen te geven. Dit mag er echter niet uit worden afgeleid. In de eerste plaats is ο αυθροπως niet de overheid en in de tweede plaats gaat Christus hier achter de overheid terug op de scheppingsordinantie. Op die wijze kan wel een gebod gegeven worden voor de kerk van Christus, maar nooit voor de overheid, want het teruggaan tot de schepping beteekent het komen op een terrein, waar het gezag der overheid niet geldt; voor het minst — en daar komt het toch op aan — met de overheid nog niet gerekend wordt. Heeft Mozes iets toegelaten vanwege de hardigheid des harten, dan mag ook de overheid in onzen tijd dat nog doen.

Nu blijft het zeker merkwaardig, dat noch hier, noch op de andere plaatsen door Christus gezegd wordt, hoever de overheid dan mag gaan.

Het ware zeker gemakkelijker, indien het N. T. daarvoor een of ander voorschrift bevatte; het geeft ons dat echter niet.

Op Lk. 16 : 18 behoef na hetgeen reeds geschreven werd niet nader te worden ingegaan.

Zoo blijft nog slechts over een enkel woord te zeggen over 1 Cor. 7 : 10 v.v. Op vs 12 v.v. behoef niet te worden gelet, omdat het daar gaat over een geval, dat wel op het zendingsveld voor kan komen, maar niet in de gemeente. Of, meent men, dat het ook van beteekenis is voor gehuwden, die te voren buiten God en Zijn gebod hebben geleefd en waarvan er één tot bekeering komt — hetgeen nog niet dadelijk kan worden toegegeven, daar in dit geval juist het bijzondere van dit geval, het geen kennis dragen van het evangelie op het oogenblik der huwelijksluiting maar het destijds samen leven in een anderen godsdienst, toch eigenlijk ontbreekt — dan geeft dit geval toch geen moeilijkheid, daar de voorschriften van den Apostel duidelijk zijn. De geloovige heeft alsdan geen recht om te scheiden, alleen behoef hij het scheiden van den ongeloofige niet tegen te gaan.

Zijn vs 12 v.v. op zichzelf duidelijk, zoo mag toch niet worden verzwegen, dat reeds de reformatoren uit deze verzen conclusies hebben getrokken op de omstandigheden van hun tijd. Zij meenden, en zeker terecht, dat, als de eene partij van de ware religie afwijkt, de andere partij zich, als de afwijkende scheiden wil, daartegen niet behoef te verzetten. Verder, dat indien de eene partij tot de ware religie was gekomen en de andere partij daarom weigerde zich aan de huwelijksplichten te onderwerpen, b.v. door zich niet te begeven naar de verblijfplaats, waar de eerste zich ophield, scheiding geoorloofd was. Deze gevolgtrekkingen waren zeer zeker juist en kunnen nog gelden, omdat we in beide gevallen hebben een de facto scheiden van de ongeloofige partij.

Wat nu vs 10 en 11 betreft, treft ons dadelijk de overeenstemming met wat we tot dusver vonden. Paulus beroept zich op een rondlopend woord van Jezus en dat kan moeilijk een ander zijn, dan hetgeen later in onze Evangelien is opgeteekend en reeds werd besproken. Ook Paulus verbiedt scheiding. Het geval van hoererij wordt door hem niet uitdrukkelijk genoemd. Misschien verzweeg hij het liever in een brief aan Corinthe, een stad, waar ontucht veel voorkwam, om zoo de aandacht niet op de zaak te vestigen, daar toch deze zonde in de gemeente niet mocht voorkomen; en misschien ook wel, omdat hij bedoelde, dat zelfs als hoererij was voorgekomen nog scheiding niet het meest wenschelijke was, doch verzoening. Ook verder is er overeenstemming met het woord van Jezus. Stel er is scheiding gekomen (van een sanctie der overheid was hier geen sprake, omdat voor Grieken en Romeinen het huwelijk geheel buiten de bemoeiingen der overheid omging), dan moest één van beide geschieden, of verzoenen of voor 't minst niet weer huwen, opdat verzoening mogelijk blijve. Want bij zulk een scheiding blijft wel niet de volle huwelijksband, maar toch eenige band: de gescheidenen zijn niet los van elkander. En werd zulk een gescheidene door een ander gehuwd, dan zou er naar het woord van Christus overspel worden gepleegd.

II.

Na te hebben nagegaan, hoe de verschillende uitspraken in het Oude en Nieuwe Testament die op dit onderwerp betrekking hebben, moeten verklaard worden, dient in de tweede plaats te worden onderzocht, *welk standpunt de Christelijke Kerk in het algemeen en de Gereformeerde Kerk in het bijzonder ten opzichte van dit vraagstuk hebben ingenomen*. Want al spreekt het vanzelf, dat niet de opvatting der Kerk, maar Gods Woord heeft te beslissen, toch dient bij de vraag, hoe de uitspraken van Gods Woord zijn op te vatten en welke praktische gevolgen daaruit zijn af te leiden, zeker rekening te worden gehouden met de leiding des Heiligen Geestes, die de Kerk immers in alle waarheid leiden zal (Joh. 16 : 13).

Natuurlijk kan hier aan een volledige uiteenzetting van wat in de verschillende Kerken over het recht van echtscheiding is geleerd of in praktijk gebracht, niet gedacht worden, omdat dit een veel te breede studie zou vereischen. Bovendien is het ook niet noodig, aangezien het voor ons onderzoek voldoende is, de verschillende opvattingen te karakteriseeren en inzonderheid de gronden aan te geven, waarop het gevoelen der Gereformeerde Kerken rustte.

Wat nu de *Roomse Kerk* aangaat is het bekend, dat zij op grond van het woord van Christus: „de mensch scheidt niet, wat God vereenigd heeft” (Matth. 19 : 5) oordeelt, dat de huwelijksband, die op wettige wijze tusschen Christenen gesloten is, onontbindbaar is, zoodat in geen geval, zelfs niet wegens echtbreuk, echtscheiding mag worden toegestaan, welk gevoelen door haar op het Concilie van Trente als dogma is vastgesteld.¹⁾ Intusschen is dit gevoelen, al werd het van meet af door de Bisschoppen van Rome gedreven, zeker niet het algemeene gevoelen van de oude Christelijke Kerk geweest. Niet alleen dat verschillende Kerkvaders in geval van *echtbreuk* den band des huwelijks verbroken achtten en dan aan de onschuldige partij toestonden een nieuw huwelijk aan te gaan, of dit althans te verontschuldigen vonden, en dat de Grieksche Kerk zich zelfs steeds op dit standpunt heeft geplaatst, maar ook de Christelijke Keizers zooals THEODOSIUS e. a. hebben in hun wetgeving het recht van echtscheiding evenzeer erkend en het zelfs niet beperkt tot gevallen van echtbreuk en kwaadwillige verlating, maar de echtscheiding ook toegestaan, wanneer de eene echtgenoot de andere naar het leven stond, of wanneer hij ernstige misdrijven tegen den staat zooals landverraad enz. begaan had.²⁾ Ook in de Germaansche, Frankische en Britsche rijken bleef nog geruimen tijd, zooals uit de lands-wetgevingen, de besluiten van verschillende synodes en vooral uit de boeteverordeningen blijkt, een vrijere opvatting van het scheidingsrecht heerschen, die zelfs nog verder ging dan het keizerlijke recht, want hier werd echtscheiding ook toegelaten in geval van impotentie of bij voortdurende weigering om den huwelijksplicht te vervullen; voorts wegens ongeneeslijke krankheid, zooals melaatschheid, waanzin enz., en zelfs dan wanneer een der echtgenooten tot een oonteerende straf (zooals

¹⁾ Sessio XXIV de sacr. matrimonii C. 7.

²⁾ Zie het artikel Scheidingsrecht in Herzog's Real-Encyklopädie Bd 21, blz. 858 enz.

slavernij) veroordeeld was of wegens een misdrijf uit het land moest vluchten. ¹⁾ Het heeft de Roomsche Kerk dan ook een langdurigen strijd gekost, voordat ze haar strengere opvatting tegenover deze lakse praktijk kon doorzetten. Gelukt is dit haar eerst, toen zij, op grond van hare bewering, dat het huwelijk een kerkelijk sacrament was, de rechtspraak over deze huwelijksgevallen geheel aan zich getrokken had.

Hoewel de *Protestantsche Kerken* even beslist als de Roomsche Kerk hebben erkend, dat de huwelijksband, door God ingesteld en bekrachtigd, naar zijn aard en wezen onlosmakelijk is, zoodat deze band nooit eigenmachtig of willekeurig door den mensch verbroken mag worden, oordeelden zij toch op grond van de uitspraak van Christus zelf in Matth. 19 : 17 en van den Apostel Paulus in 1 Cor. 7 : 15, dat er gevallen waren, waarin ook naar Goddelijk recht echtscheiding geoorloofd was, zooals met name bij echtbreuk en bij kwaadwillige verlating om der religie wil. En in de tweede plaats hielden ze tegenover Rome staande, dat de beslissing over dergelijke gevallen niet aan de Kerk toekwam, maar aan de Overheid, aangezien het huwelijk geen sacrament was, maar, zooals LUTHER het uitdrukte, een „weltlich Ding” en daarom onder de jurisdictie der Overheid viel. Zelfs beweerden niet weinigen, dat daarmede het bezwaar tegen de echtscheiding, door Rome aan Matth. 19 : 5 ontleend, opgelost was, aangezien in dit geval niet de mensch, maar de Overheid, die de stedehouderesse Gods is, het huwelijk ontbond. Wanneer de Overheid door de wetten den echt breekt, zeide LUTHER, breekt niet de mensch den echt, maar God. ²⁾

Maar hoe eenparig de Protestantsche Kerken te dien opzichte waren, toch bestond er wel verschil over de vraag, hoe ver de macht der Overheid hierin ging en om welke gronden echtscheiding mocht worden toegestaan. Wat het eerste vraagstuk betreft ontkenden verschillenden, zooals bijv. LUTHER, dat de Overheid bij haar rechtspraak gebonden zou zijn aan de uitspraak van Christus, dat echtscheiding alleen geoorloofd is wegens overspel, omdat Christus volgens hen hier niet als regent of jurist, maar als prediker gesproken had, om de consciëntiën te onderrichten. Als ethische norm gold dit woord voor de geloovigen, gelijk dit ook het geval was met Christus' gebod om geen eed te zweren, maar de Overheid was daaraan niet gebonden ; zij mocht, evenals Mozes, ter wille van de hardigheid der harten ook op andere gronden echtscheiding uitspreken, zooals met name wanneer de eene echtgenoot de andere naar het leven stond of als hij haar tot zondige daden (zooals afgoderij of ontucht) wilde noodzaken. Gewoonlijk verwees men daarbij dan naar het oudkeizerlijke recht. ³⁾ En wat het tweede vraagstuk aangaat, waren velen van oordeel, dat ook volgens Goddelijk recht de echtscheiding niet beperkt was tot het geval van echtbreuk alleen. De Apostel Paulus zelf, merkte men op, had aan dezen door Christus aangewezen grond nog een anderen toegevoegd n.l. de kwaadwillige verlating

¹⁾ Zie het genoemde artikel in Herzog's Real-Encyklopädie en voorts Dr E. FRIEDBERG, *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts*, 5e Aufl. 1903, blz. 472 en v.v.

²⁾ Zoo LUTHER in zijn Tischreden ; ook BRENZ en evenzoo TH. BEZA.

³⁾ LUTHER in zijn uitlegging van het V, VI en VII kapittel van Mattheus en MELANCHTHON in zijn *De Conjugio*. Zie FRIEDBERG t. a. p. blz. 480.

en reeds daaruit bleek, dat Christus hier niet een limiet gesteld had, maar alleen een bepaalde zonde als voorbeeld genoemd had, die recht tot echtscheiding gaf. Daarom zouden soortgelijke of nog ergere misdrijven, door een der beide echtgenooten begaan, hetzij tegen elkander zooals weigering van den huwelijksplicht, dagelijksche mishandeling, aanslagen op het leven, enz. hetzij tegen de zedewet in 't algemeen, als vadermoord, landverraad enz. evenzeer het recht geven om het huwelijk te ontbinden. Ook gevallen van impotentie of van ongeneeslijke krankheid als melaatschheid, waanzin enz. werden als wettige gronden van echtscheiding beschouwd, omdat het huwelijksleven daardoor de facto onmogelijk werd gemaakt. Zelfs gingen sommigen nog verder en oordeelden, dat ook voortdurende twist onderling, het weigeren van levensonderhoud enz. recht tot verbreking van den huwelijksband gaf. Zoo werd het begrip echtbreuk en kwaadwillige verlatting door theologen als MELANCHTHON, BUCER, BULLINGER e.a. steeds verder uitgebreid.¹⁾ En niet alleen dat de Theologen alzo spraken, maar in de huwelijksordonnantie, door de Gereformeerde Overheid te Zurich in 1525 op raad van ZWINGLI vastgesteld, werden dergelijke gronden als wettige gronden van echtscheiding aangewezen²⁾, terwijl de Gereformeerde Kerken in Hongarije dergelijke gronden zelfs in haar Geloofsbelijdenis opnamen³⁾.

Het is vooral aan CALVIJN te danken, dat het gevaar, dat in deze lakse opvatting school, overwonnen is en de Gereformeerde Kerken op een zuiverder spoor zijn geleid. CALVIJN⁴⁾ stelt op den voorgrond, dat aangezien de huwelijksband door God is ingesteld, de vraag, in welke gevallen echtscheiding ons geoorloofd is, niet door de politieke wetten, maar alleen door Gods Woord voor ons mag beantwoord worden. „Wie andere oorzaken voor echtscheiding bedenken dan Gods Woord ons leert, zijn te verwerpen”, zegt hij, „daar zij wijzer willen zijn dan de hemelsche Overheid.” Wel erkent hij, dat er onderscheid is tusschen het *regimen spirituale*, d. w. z. het geestelijk regiment, dat God in Zijn Kerk voert, en de *ordo externus et politia*, d. w. z. de burgerlijke regeering, die de Overheid uitoefent, aangezien de laatste, zooals het voorbeeld van Mozes toont, kan toelaten, wat niet naar den strengen eisch is van Gods wet; maar degenen, die van zulke Overheidsbepalingen gebruik maken om aan dezen eisch van Gods wet te ontkomen, staan schuldig voor God. En wie na zulk een ongeoorloofde echtscheiding een nieuw huwelijk aangaat is voor God een echtbreker, en de vrouw, die de plaats der wettige vrouw inneemt, een hoer.⁵⁾ Ook de Overheid, die door hare wetgeving zulke willekeurige echtscheidingen bevordert, maakt, volgens CALVIJN, misbruik van hare macht.⁶⁾ Handhaaft CALVIJN zoo het beginsel, dat alleen God ons de wettige oorzaken van echtscheiding

¹⁾ Zie het genoemde artikel over het scheidingsrecht in Herzog's Real-Encyclopädie en voorts RICHTER-DOVE, *Het Katholieke en Evangelische Kerkrecht*, Ned. vert. 1876, blz. 937 en v.v.

²⁾ DR A. RICHTER, *Die evangelischen Kirchenordnungen*, 1871. Bd I, blz. 21 en v.v.

³⁾ In de Erlauthaler Confessie van 1562. Zie MUELLER, *Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche*, 1903, blz. 311, 355.

⁴⁾ CALVIJN'S Commentaar op de Harmonia Evangelica in CALVIJN'S werken ed. Baum, Cunitz en Reuss, t. XLV, pag. 180, 181; voorts pag. 527 en v.v. en zijn Commentaar op I Cor. 7 : 10 en v.v. t. XLIV, pag. 409.

⁵⁾ t. a. p. XLV, pag. 530.

⁶⁾ t. a. p. XLV, pag. 529.

kan aangeven en niet de Overheid, in de tweede plaats komt hij op grond van een juistere exegese van de hierbij betrokken plaatsen tot de conclusie, dat echtscheiding naar Gods Woord alleen geoorloofd is: 1^e wanneer door een der beide echtgenooten echtbreuk is gepleegd en 2^e wanneer de ongeloofige echtgenoot de geloovige heeft verlaten. Alleen in deze beide gevallen is echtscheiding toegelaten en alleen dan mag door de gescheidenen een nieuw huwelijk worden aangegaan, daar de huwelijksband dan wettig verbroken is.¹⁾ Maar de andere gronden, die door Protestantsche Theologen waren aangenomen, zooals ongeneeslijke krankheid van een der echtgenooten, voortdurende twisten of zelfs mishandeling, acht hij niet voldoende en hij bestrijdt met nadruk, dat ook in die gevallen echtscheiding zou geoorloofd zijn.²⁾

Alleen ten opzichte van de kwaadwillige verlating heeft CALVIJN later een ruimer standpunt ingenomen. Hoewel hij in zijn commentaar op 1 Cor. 7 : 10—15 zich nog aarzelend uitlaat over de vraag, of hetgeen de Apostel Paulus hier zegt, ook geldt ten opzichte van een Roomschen echtgenoot, omdat deze toch niet in eigenlijken zin een „ongeloofige” kan heeten, in de practijk heeft CALVIJN getoond een ruimer opvatting te huldigen. Toen nl. de Italiaansche Markies van Vico CARACCIOLI, na Protestant geworden te zijn, naar Genève vluchtte en zijn vrouw, die Roomsch bleef, hem niet wilde volgen, heeft CALVIJN, nadat eerst alle middelen waren beproefd om de vrouw te bewegen bij haar man te komen wonen, evenals de Kerkeraad te Genève geoordeeld, dat het huwelijk wettig ontbonden mocht worden, waarna dan ook de echtscheiding door de Overheid te Genève is uitgesproken en CARACCIOLI met een andere vrouw is getrouwd.³⁾ De grond van deze echtscheiding was natuurlijk niet, dat de vrouw Roomsch was, maar dat zij weigerde met haar man saam te wonen. En dat CALVIJN in het algemeen de kwaadwillige verlating als wettigen grond van echtscheiding beschouwde, blijkt ook uit de huwelijksordonnantie, die de Overheid te Genève, na het advies van CALVIJN ingewonnen te hebben, heeft vastgesteld, want hierin wordt verklaard, dat echtscheiding geoorloofd is 1e in geval van echtbreuk; 2e in geval van impotentie, waartegen geneeskundige behandeling niet baatte; 3e wanneer de echtgenoot zonder iets van zich te laten hooren tien jaren weg bleef en 4^e wegens kwaadwillige verlating.⁴⁾

Zondert men het geval van impotentie, waarin CALVIJN oordeelde, dat er nooit een wettig huwelijk bestaan had⁵⁾, uit, dan blijkt dus, dat CALVIJN behalve echtbreuk alleen kwaadwillige verlating als wettigen grond van echtscheiding aannam.

Dat dit ook het algemeene gevoelen van de Gereformeerde Kerken is geweest, blijkt uit de Geloofsbelijdenissen dier Kerken en uit hare synodale acta.

Zoo verklaarden de Engelsche Kerken in de Westminster-Confessie, dat „hoewel de verdorvenheid van de menschelijke natuur maakt, dat de mensch geneigd is andere gronden voor echtscheiding te zoeken, desniettemin staande er geen enkele voldoende oorzaak is, waarom de band van het huwelijk

¹⁾ t. a. p. XLIX, pag. 413.

²⁾ t. a. p. XLV, pag. 530, 531; XLIX, pag. 410; X, pag. 241, 242.

³⁾ Registre du Consistoire van 10 Aug. 1559, CALV. Opera, XXII, pag. 720.

⁴⁾ Ordonnance sur les Mariages, CALV. Opera X, pag. 41 en v.v.

⁵⁾ CALV. Opera X, p. 232.

ontbonden mag worden dan echtbreuk en een zoo hardnekkige verlating, dat daaraan op geenerlei wijze, noch door de Kerk noch door de burgerlijke Overheid een einde kan gemaakt worden" ¹⁾).

Zoo hebben de Gereformeerde Kerken in Frankrijk op hare Synodes verklaard, dat in geval van ongeneeslijke krankheid de ontbinding van het huwelijk niet geoorloofd was, en wanneer de gezonde echtgenoot toch met een andere vrouw trouwde, dit huwelijk voor God niet bestaan kon. Daarentegen werd echtscheiding wel toegestaan of geoorloofd geacht, wanneer een man, die vroeger priester of monnik was geweest, maar tot het Protestantisme overgegaan en toen gehuwd was, later weer tot de Roomsche Kerk terugkeerde, zijn vrouw verliet en zijn oude professie hervatte. ²⁾ Naast echtbreuk werd door de Fransche Kerken dus alleen kwaadwillige verlating als wettige grond van echtscheiding erkend.

En dat ook onze Nederlandsche Kerken aldus geoordeeld hebben, blijkt uit verscheidene van hare besluiten duidelijk genoeg. Wanneer telkens op onze Synodes vragen kwamen van personen, die door hunne echtgenooten verlaten waren, hoe zij handelen moesten, dan werd daarop niet geantwoord, dat het hun naar Gods Woord niet geoorloofd was wederom te huwen, maar werden zij naar de Overheid verwezen, om hun huwelijk te laten ontbinden. ³⁾ En de Geldersche Synode verklaarde wel, dat langdurige ziekte, dolheid enz. geen wettige oorzaak van scheiding was, maar voegde er aan toe, dat, wanneer een man de kwaadwillige verlating van zijne vrouw aan het Hof bewezen had, hij dan *salva conscientia* (d. w. z. met gerust geweten) een andere huwen mocht. ⁴⁾

Ook onze Gereformeerde Theologen hebben over het algemeen hetzelfde standpunt ingenomen, zooals, om slechts enkele namen te noemen, blijkt uit BEZA ⁵⁾, URSINUS ⁶⁾, DANAËUS ⁷⁾, JUNIUS ⁸⁾, AMESIUS ⁹⁾, VOETIUS ¹⁰⁾, MASTRICHT ¹¹⁾, de SYNOPSIS ¹²⁾, RIVET ¹³⁾, W. A BRAKEL ¹⁴⁾, terwijl ook nieuwere Theologen zooals DR A. KUYPER ¹⁵⁾ en DR W. GEESINK ¹⁶⁾ zich bij dit gevoelen hebben aangesloten. Echtbreuk en kwaadwillige verlating werden door hen als de wettige gronden van echtscheiding aangenomen, al werd door enkelen hunner alleen dan de kwaadwillige verlating als een genoegzame grond van echtscheiding beschouwd, wanneer verschil in religie

¹⁾ WESTMINSTER CONFESSIE Cap. XXIV Art. 6.

²⁾ AYMON, *Tous les Synodes Nationaux des Eglises Reformées de France*, 1710, t. I. p. 35, 141, 158, 168, 311.

³⁾ Syn. van Emden part. quest. 8; Syn. v. 1574, part. quest. 14, 18.

⁴⁾ SMETIUS, *Ordonn.* Cap. VIII, Art. 23, 24.

⁵⁾ BEZA, *Tract. Theol.* ed. 1582, Vol. II, *tract. de repudiis et devortiis*, p. 50 en v.v.

⁶⁾ URSINUS, uitlegging van den Heid. Cat. in zijn *Opera Theol.* ed. 1612, t. I, p. 317.

⁷⁾ DANAËUS, *Ethices Christ.* l. III, ed. 1612, pag. 218 verso.

⁸⁾ JUNIUS, *Opera Theol.* ed. 1607, pag. 585.

⁹⁾ AMESIUS, *Casus Conscientiae*, l. V, Cap. XXXVIII p. 352.

¹⁰⁾ VOETIUS, *Pol. Eccl.*, t. II, p. 170 en v.v.

¹¹⁾ MASTRICHT, *Theol. Theor. pract.* ed. 1722, pag. 1252.

¹²⁾ *Synopsis pur. theol.* ed. 1881, p. 576.

¹³⁾ RIVET, *Opera Theol.*, ed. 1660, t. III, p. 334.

¹⁴⁾ W. à BRAKEL, *Redelijke Godsdienst*, ed. 1881, deel II, p. 171.

¹⁵⁾ DR A. KUYPER, *E Voto Dordraceno*, deel IV, p. 157, 158.

¹⁶⁾ DR W. GEESINK, *Van 's Heeren Ordinantiën*, deel II, p. 230.

daarvan de oorzaak was. Slechts sommige theologen, zooals à MARCK¹⁾ waren van oordeel, dat alleen echtbreuk een wettige grond van echtscheiding was, maar dit was een uitzondering en doet aan het zoo goed als eenparig oordeel van onze Gereformeerde Theologen niet te kort.

Wat het bezwaar betreft, door à MARCK en de zijnen ingebracht, dat Christus echtscheiding alleen veroorlooft in het geval van echtbreuk, zoodat de Apostel Paulus met Christus' woord in strijd zou wezen, wanneer hij echtscheiding in andere gevallen toestond, merkten zij op, dat hier geen werkelijke strijd bestaat, aangezien Christus spreekt over het geval, dat een man zijne vrouw *verstoort*, dus over *actieve echtscheiding*, en verklaart, dat deze alleen geoorloofd is wegens echtbreuk, terwijl de Apostel handelt over het geval, dat een vrouw door haar man *verstootten wordt* wegens verschil van religie, dus over *passieve echtscheiding*, en verklaart, dat in dat geval de vrouw vrij is van den man en dus hertrouwen mag. En dat in dit laatstgenoemde geval de grond voor de rechtmatigheid van de echtscheiding niet alleen ligt, gelijk door sommigen beweerd werd, in het verschil van religie, maar wel degelijk in de kwaadwillige verlaten-zelven, leidden ze daaruit af, dat, indien het ongeloovig-zijn van den man op zich zelf het recht gaf aan de geloovige vrouw om den huwelijksband te verbreken, de Apostel niet uitdrukkelijk zou gezegd hebben, dat de geloovige vrouw bij den ongeloovigen man moest blijven wonen, wanneer deze dit wilde, aangezien de „ongeloovige man in de geloovige vrouw geheiligd wordt”. De grond van de echtscheiding kon dus niet in het verschil van religie liggen, maar lag veel meer in het feit der kwaadwillige verlaten-zelven.

III.

Na dit exegetisch en historisch onderzoek komen deputaten thans tot de vraag, welke conclusies uit deze gegevens zijn te trekken ten opzichte van de vragen, welke door de Amerikaansche broeders aan de orde zijn gesteld. Op vier punten moet hierbij de aandacht worden gevestigd.

1^e Op welke gronden naar Gods Woord echtscheiding voor den Christen geoorloofd is; 2^e welke roeping de Overheid ten opzichte van de echtscheiding heeft; 3^e hoe de Kerk ten opzichte van dit scheidingsrecht der Overheid zich heeft te verhouden en 4^e welke tucht de Kerk heeft te oefenen, wanneer hare leden op eene naar het oordeel der Kerk ongeoorloofde wijze echtscheiding aanvragen en tot een nieuw huwelijk overgaan.

Wat de eerste vraag betreft, stellen deputaten op den voorgrond, dat, volgens Gods Woord, de band des huwelijks naar zijn wezen onlosmakelijk is, zoodat deze band nooit eigenwillig of eigenmachtig door den mensch mag verbroken worden. Al komt het huwelijk door wederzijdsche overstemming der echtgenooten, dus door een vrijwillige daad tot stand, het huwelijk is niet een menschelijke, maar een Goddelijke instelling, en waar God door het huwelijk man en vrouw tot één vleesch heeft gemaakt, mag de mensch niet scheiden, wat God heeft saamgevoegd. Alleen God Zelf kan

¹⁾ A MARCK, *Compend. Theologiae*, ed. 1722, p. 695.
Evenzoo oordeelden B. PICTET, *Theol. Chrét.*, ed. 1721, t. II, p. 324, 325, en C. VAN VELZEN, *Instit. Theol. Pract.*, t. II, p. 674.

den huwelijksband verbreken door den dood. Het is dit beginsel, dat reeds in de Scheppingsordinantie was neergelegd, dat door den Decaloog was bevestigd en door de profetie onder Israël nog klaarder was uitgesproken, dat door Christus met nadruk tegenover de lakse moraal der Farizeeën is gehandhaafd en door den Apostel Paulus als gebod van Christus aan de heiden-Christelijke wereld is voorgehouden.

Maar hoezeer de band des huwelijks naar Gods ordinantie onlosmakelijk is, toch neemt dit niet weg, dat de zonde, die in de wereld is gekomen, haar verwoestenden invloed dermate ook op het huwelijksleven heeft doen inwerken, dat daardoor de band des huwelijks feitelijk kan verbroken worden, zoodat echtscheiding dan aan de onschuldige partij geoorloofd is.

Dat dit met name het geval is, wanneer een der echtgenooten overspel pleegt, staat op grond van Christus' eigen woord (Matth. 5 : 31, 32 en 19 : 7-9) vast en is door heel de Protestantsche Kerk dan ook erkend. Het is het karakter en de aard van deze zonde zelf, die het recht tot echtscheiding geeft, want overspel is *echtbreuk*, d.w.z. een *breken van den echt*. En al staat naar Christelijk beginsel het hooger, wanneer de beleedigde echtgenoot, zoo de schuldige partij tot berouw komt, de begane zonde vergeeft en de huwelijksgemeenschap weer herstelt, toch kan zijn recht om de overspelige vrouw te verstooten naar Christus' uitspraak niet worden ontkend.

De vraag, of naast dezen door Christus met name genoemden grond ook nog andere gevallen kunnen voorkomen, waarin echtscheiding voor den Christen geoorloofd is, is zeker niet zoo gemakkelijk uit te maken. Dat men voor de beantwoording dezer vraag zich niet beroepen mag op hetgeen de Overheid in haar wereldlijk recht vaststelt, spreekt wel vanzelf. Want hoe men denken moge over de vraag, of de Overheid het recht heeft ook in andere gevallen echtscheiding toe te staan, in geen geval kan een Christen in foro conscientiae aan deze bepalingen der Overheid een wettig recht tot echtscheiding ontleenen. Christus zelf heeft dit duidelijk uitgesproken, toen Hij de Farizeeën, die zich beriepen op het gebod van Mozes, om hun echtscheidingspraktijken te verdedigen, verwees naar de ordinantie Gods, die hier alleen heeft te beslissen. Niet wat de Overheid in haar wetgeving duldt of toelaat, maar alleen wat God in Zijn Woord ons gebiedt, heeft voor de conscientie als regel te gelden.

Maar al zijn deputaten het daarin volkomen met de broeders in Amerika eens, de moeilijkheid zelf is daarmede niet opgelost, omdat het geschil juist hierover gaat, of de uitspraak van Christus in Matth. 5 : 32 in absoluten of limitatieven zin is bedoeld, d.w.z. of *alleen* in het geval van overspel echtscheiding geoorloofd is, dan wel of de Schrift zelf ons grond geeft om deze woorden in ruimeren zin op te vatten.

Nu hebben de Protestantsche Kerken in het algemeen, d.w.z. niet alleen de Luthersche, maar evenzeer de Gereformeerde Kerken, zooals in het historisch overzicht is aangetoond, steeds geoordeeld op grond van de uitspraak van den Apostel Paulus in 1 Cor. 7 : 15, dat behalve overspel ook kwaadwillige verlating een wettigen grond tot echtscheiding oplevert. En al heeft de Kerk zeker geen onfeilbaar leergezag, toch mag niet vergeten worden, dat aan de Kerk de publieke uitlegging van Gods Woord is toe-

betrouwd en daarbij de leiding des Heiligen Geestes haar is toegezegd, waarom dit eenparig gevoelen der Kerk door ons niet mag worden afgewezen zonder afdoende gronden, aan de Schrift zelf ontleend. De gronden nu, die de broeders in Amerika voor hun afwijkend gevoelen hebben aangevoerd, schijnen deputaten niet afdoende te zijn. Zonder in een uitvoerige wederlegging te treden van al de argumenten, door hen aangevoerd, meenen deputaten toch het volgende te moeten opmerken.

Vooreerst, dat de uitspraken van Christus in Matth. 5 : 31 e.a.p. niet in legalen zin, d.w.z. als wettelijke voorschriften mogen worden opgevat; niet alleen omdat dit in strijd zou wezen met het karakter van Christus' prediking, maar ook omdat dit Christus met Zichzelf in tegenspraak zou brengen. Immers in de uitspraken van Christus, zoo als deze ons medegedeeld worden in Marc. 10 : 4—12, Luc. 16 : 18 en 1 Cor. 7 : 10, 11, wordt echtscheiding zonder eenige uitzondering voor ongeoorloofd verklaard. Er staat, zoo absoluut mogelijk, dat zoo wie zijne vrouw verlaat en een andere huwt, overspel doet. Zelfs is dat de grond, waarom de Roomsche Kerk elke echtscheiding onder Christenen voor ongeoorloofd houdt. Wanneer de Protestantische Kerken daarentegen op grond van de andere uitspraken van Christus in Matth. 5 : 31, 32 en 19 : 7—9, waar Christus voor het geval van overspel een uitzondering maakt, echtscheiding in dit geval wel hebben toegestaan, dan is dit, ook naar het oordeel van deputaten, volkomen juist, maar dan blijkt daaruit tevens, dat deze uitspraken niet als wetsvoorschriften mogen worden beschouwd. Anders toch zou de eene uitspraak van Christus met de andere in strijd wezen. Ze zijn derhalve op te vatten als ethische normen. Evenals Christus met het gebod: *gij zult niet eedzweren*, niet elk eedzweren afkeurt, maar alleen het lichtvaardig eedzweren, zooals dit onder de Joden gebruikelijk was, zoo heeft Hij door de echtscheiding te verbieden, gelijk CALVIJN terecht opmerkt, niet willen zeggen, dat echtscheiding nimmer geoorloofd was, maar alleen verboden de lichtvaardige en ongeoorloofde echtscheidingen¹⁾.

Vanzelf doet dit de vraag opkomen, of wanneer Christus in Matth. 5 : 31, 32 en 19 : 7—9 als uitzondering op dezen regel het geval van overspel noemt, de bedoeling hiervan is, gelijk de broeders in Amerika meenen, dat dit de eenige uitzondering op den gestelden regel is, dan wel of hij overspel als het sterkst sprekende geval noemt, waarin echtscheiding wel geoorloofd is. De woorden van Christus zelf wijzen dit niet uit, want noch het *παρεκτος* in Matth. 5 : 32 noch het *εἰ μὴ* in Matth. 19 : 9 heeft een absoluut limitatieve beteekenis. ORIGENES merkt dan ook terecht op, dat Christus niet heeft gezegd, dat om geen andere reden dan om overspel echtscheiding mag plaats vinden²⁾. Er staat alleen, gelijk ook de nieuwere exegeten toegeven³⁾, dat de algemeene regel, door Christus gesteld, dat wie zijn vrouw verstoot en een andere huwt, overspel doet, op dit geval niet van toepassing is. Al wil Christus door het noemen van dit geval ongetwijfeld doen uitkomen, dat echtscheiding niet geoorloofd is op zoo lichtvaardige gronden

¹⁾ CALVINI *Opera*, ed. Baum, Cunitz en Reuss t. XLV, blz. 53.

²⁾ ORIGENES, Tom. XIV, 24, aangehaald bij TH. ZAHN, *Das Evangelium des Matthäus* 3e Aufl. blz. 242.

³⁾ Zoo o.a. door ZAHN, t.a.p. bl. 242.

als de Joden wilden, maar alleen wanneer een zoodanige zonde werd gepleegd, die het wezen van het huwelijk zelf aantastte — toch volgt daaruit niet, dat echtscheiding naar Goddelijk recht slechts in het ééne geval van overspel is toegestaan.

Alleen wanneer men de woorden van Christus zoo opvat, is het te verklaren, dat de Apostel in 1 Cor. 7 : 15 echtscheiding evenzeer veroorlooft wanneer in een gemengd huwelijk de ongelovige d.w.z. heidensche echtgenoot scheiden wilde van de echtgenoot, die geloovig was geworden. Dat de Apostel, die het gebod van Christus kende en het zelfs in zijn meest absoluten vorm in vs 10 aanhaalde en aan de Corinthiërs inscherpte, terstond daarna zou hebben toegestaan wat met dit gebod van Christus in strijd was, is toch ondenkbaar. De bedoeling kan dus niet anders wezen, dan dat de Apostel verklaart, dat het door Christus gegeven gebod niet op het door hem genoemde geval van toepassing is; hij stelt dus, evenzeer als Christus zelf dit bij Zijn nadere verklaring in Matth. 5 en 19 had gedaan, een uitzondering op den algemeenen regel. Wil men nu tot nadere verklaring er op wijzen, gelijk onze oude Theologen gewoon waren te doen, dat Christus sprak over de actieve echtscheiding en Paulus over de passieve echtscheiding, of gelijk de nieuwere exegeten meestal doen, dat Christus Zijn gebod alleen gaf voor den kring van Zijn discipelen, onder wie zulke gemengde huwelijken niet voorkwamen, terwijl de Apostel Paulus een regel had te geven voor een geheel nieuw geval, dat zich in een heidengemeente voordeed¹⁾, dan ligt in deze opmerkingen zeker een element van waarheid, maar in elk geval blijkt er uit, dat de Apostel het woord van Christus niet in absoluten zin heeft opgevat; anders zou hij de echtscheiding in dit geval, waar van overspel geen sprake was, zeker niet hebben toegestaan. Wanneer de broeders in Amerika om de moeilijkheid te ontgaan, dat de Apostel naast overspel nog een anderen grond van echtscheiding noemt, van oordeel zijn, dat in het door Paulus genoemde geval de gescheidenen niet een nieuw huwelijk mogen aangaan, en meenen daarvoor een grond te vinden: vooreerst in hetgeen de Apostel aan 't slot van dit hoofdstuk zegt (vers 30), dat de vrouw aan den man verbonden blijft zoolang hij leeft, en eerst dan een nieuw huwelijk mag aangaan, wanneer haar man gestorven is, en ten tweede in hetgeen de Apostel in vers 11 reeds had bevolen, dat de gescheiden vrouw zich weer met haar man verzoenen moest of ongehuwd moest blijven — dan lost dit de moeilijkheid niet op, omdat volgens Paulus (vers 10) Christus niet slechts het hertrouwen *maar het echtscheiden zelf* (behalve natuurlijk in geval van overspel) *verboden had*; terwijl de Apostel in het door hem genoemde geval het echtscheiden wel voor geoorloofd verklaart, want hij zegt uitdrukkelijk van den ongelovigen echtgenoot, die scheiden wil: *dat hij scheide*. En dat deze scheiding voorts door Paulus niet bedoeld is in den zin van scheiding van tafel en bed, maar van een finale scheiding, waarna een nieuw huwelijk geoorloofd is, is terecht door heel de Christelijke Kerk, niet alleen door de Protestantsche Kerken, maar zelfs door de Roomsche Kerk aangenomen, die alleen voor dit ééne geval een uitzondering toelaat op den regel, dat hertrouwen na scheiding ongeoorloofd is.²⁾ De gronden, die de broeders in Amerika

¹⁾ Zoo o.a. door ALFORD, *Greek Testament*, t. II, p. 525.

²⁾ Mr A. ANEMA, *De Gronden van Echtscheiding*, blz. 42 en v.v.

voor het tegenovergestelde gevoelen aanhalen, achten deputaten dan ook niet juist. Wat de uitspraak van Paulus in vers 30 aangaat, dat de vrouw zolang de man leeft aan hem gebonden is en niet hertrouwen mag, zoo kan dit niet in absoluten zin bedoeld zijn, want dan zou, ook wanneer echtscheiding wegens overspel plaats vond, hertrouw evenzeer ongeoorloofd wezen. De vraag is dus, of het door Paulus behandelde geval op dezen regel niet evenzeer een uitzondering vormt. En wat het bevel van Paulus in vers 11 betreft, dat de gescheidene vrouw of zich met haar man verzoenen moet of ongehuwd moet blijven, zoo is het duidelijk dat dit op een geheel ander geval slaat. Paulus handelt in vs 10 en v.v. eerst over de ongeoorloofde echtscheidingen, die ook in de Corinthische gemeente onder Christenen voorkwamen; houdt de gemeente het gebod voor van Christus, dat zulke echtscheidingen verbiedt; en leidt uit dit gebod af, dat wanneer de vrouw op zulk een ongeoorloofde wijze van haar man gescheiden is, de band des huwelijks voor God niet verbroken is, weshalve de vrouw verplicht is, zich of met haar man te verzoenen of ongehuwd te blijven. Maar daarna in vs 12 en v.v. gaat hij over tot een geheel ander geval, n.l. van de gemengde huwelijken, die in de gemeente te Corinthe voorkwamen, wanneer n.l. in een heidensch gezin de man of vrouw Christen was geworden. Paulus nu verklaart, dat hij voor dit geval geen gebod van Christus heeft, maar dat hij zijn eigen meening zal zeggen. Al acht de Apostel de saamleving van zulk een Christen geworden echtgenoot met een heidensche op zich zelf niet ongeoorloofd (vs 12, 13, 14), zoodat echtscheiding door de geloovige partij niet geëischt behoeft te worden, toch, zoo laat hij er op volgen in vs 15, wanneer de ongelooovige scheiden wil, dan behoeft de geloovige zich daartegen niet te verzetten, maar mag hij of zij deze scheiding toelaten. Van een ongeoorloofde of onwettige echtscheiding is hier dus geen sprake. De Apostel geeft toch als grond hiervoor op, dat in zoodanige gevallen de broeder of zuster niet dienstbaar mag gemaakt worden, d.w.z. niet in de vrijheid van zijn of haar levensbeweging mag belemmerd worden. Dat op dit geval het bevel van Paulus in vers 12 niet van toepassing is, spreekt van zelf. Onze Kanttekenaren merken bij dit woord van Paulus dan ook terecht op, dat de Apostel daarmede zeggen wil, dat de geloovigen van hunne zijde niet gehouden zijn den band des huwelijks verder te houden of ongetrouwd te blijven, gelijk hij den getrouwden in vs 11 in het algemeen bevelen had, *van welk gebod deze personen hier juist uitgezonderd worden.*

Meer dan deze beide genoemde gevallen n.l. overspel en verstooting wegens verschil van religie, geeft de Heilige Schrift als uitzonderingsgevallen op den algemeenen regel, dat echtscheiding ongeoorloofd is, niet. En de Gereformeerde Kerken, die zich zoo nauw mogelijk aan Gods Woord wilden houden, hebben dan ook geen andere gronden als wettige gronden van echtscheiding erkend. Alleen dient hierbij wel in het oog te worden gehouden, dat zij deze beide echtscheidingsgronden niet in streng legalen zin hebben opgevat, maar onder deze gronden ook hebben begrepen, wat naar analogie daaronder verstaan of daaruit afgeleid kan worden.

Zoo oordeelden zij ¹⁾, dat wat den eersten grond *overspel* betreft, daaronder

¹⁾ Zie o.a. G. PERKINS, *Opera*, ed. 1618 t. II, p. 1345, 1346 en Dr A. KUYPER, *E Voto Dordraceno* deel III, blz. 158.

ook andere even erge, of nog ergere, zonden van ontucht vallen, zooals die, welke in Deut. 27 : 21, Rom. 1 : 26, 27 enz. worden aangeduid, ook al kunnen deze zonden niet in eigenlijken zin overspel genoemd worden. Al moge het waar zijn, wat de broeders in Amerika opmerken, dat Christus, wanneer hij in Matth. 5 : 31, 32 en 19 : 7 en 9 de *πορνεία* als wettigen grond van echtscheiding noemt, daarbij inzonderheid aan overspel gedacht heeft, toch geeft, zooals reeds vroeger bij de exegese van deze plaats werd opgemerkt, de meer algemeene beteekenis, die dit woord in de Schrift heeft, tot deze uitbreiding van het begrip zeker recht.

En hetzelfde geldt evenzeer van den tweeden grond, door Paulus in 1 Cor. 7 : 15 aangegeven. Al handelt de Apostel hier bepaald over het geval, dat een heidensch echtgenoot van een christelijke scheiden wil, welk geval thans alleen in een zendingsgemeente kan voorkomen, onze Gereformeerde Kerken hebben, zooals in het historisch overzicht is aangetoond, geoordeeld, dat per analogie dit woord van Paulus ook mocht worden toegepast op gevallen, waarin, niet van een heidenschen echtgenoot, maar van zulk een sprake was, die tot een ander geloof behoorde, zooals b.v. wanneer een Roomsche vrouw weigerde haar Protestantsch geworden man te volgen, wanneer deze om de religie uit het land vluchten moest, en zij daardoor feitelijk den huwelijksband verbrak. De reden zelf, die de Apostel voor de door hem gestelde uitzondering geeft, n.l. dat de geloovige *in zoodanige* gevallen (dus niet alleen in het door hem met name genoemde geval) niet dienstbaar mag gemaakt worden, gaf ook hier tot deze ruimere opvatting recht.

Moeilijker is zeker de vraag, of ook de kwaadwillige verlaten in het algemeen, d. w. z. zonder dat verschil in religie hiervan oorzaak is, als wettige grond van echtscheiding mag beschouwd worden, gelijk door onze Gereformeerde Kerken en de meeste onzer Gereformeerde theologen gedaan is. Schijnbaar toch is dit in strijd met het woord van Christus, dat, wanneer iemand zijne vrouw verstoot, hij maakt, dat de verstootene overspel doet (of liever ondergaat) en dat, wie de verlatene huwt, overspel met haar begeeft. Het gewicht van dit argument, ook door de broeders in Amerika aangevoerd, wordt door deputaten niet ontkend. Toch meenen zij, dat het algemeene gevoelen der Protestantsche Kerken, dat ook in dit geval echtscheiding geoorloofd is, niet als in strijd met de Schrift mag worden verworpen. Vooreerst is de kwaadwillige verlaten niet hetzelfde als de verstooting, waarover Christus spreekt. Christus doelde op het geval, dat een man aan zijne vrouw een scheidbrief gaf en daarmee het huwelijk verbrak. Zulk een scheiding, wanneer zij geschiedde op lichtvaardige gronden, ook al kwam zij volgens de wet van Mozes in legalen vorm tot stand, was, dat wil Christus zeggen, geen ontbinding van het huwelijk voor God. In onze dagen zou zulk een geval zich alleen dan voordoen, wanneer iemand op lichtvaardige gronden echtscheiding bij den rechter aanvraag en verkreeg. Maar onder kwaadwillige verlaten verstaat men iets gansch anders, n.l. dat de man zonder echtscheiding aan te vragen zijn vrouw verlaat, apart gaat wonen en alle huwelijksgemeenschap met haar verbreekt. In zulk een geval oordeelden onze Kerken, dat, wanneer aan deze hardnekkige verlaten noch door de Kerk, noch door de Overheid een einde kon gemaakt worden, de onschuldige partij het recht had, aan de Overheid te vragen, dat deze op

dien grond de echtscheiding uitsprak. Van een willekeurige of lichtvaardige echtscheiding was in dit geval geen sprake. De feitelijke verbreking van de huwelijksgemeenschap door den verlater gaf daartoe het recht. Hierbij komt, dat zulk een kwaadwillige verlating schier altoos gepaard gaat met, zoo niet haar oorzaak vindt in, overspel, heimelijk of openlijk bedreven. En al kan dit niet altoos in rechte voor den rechter bewezen worden, toch is er zeker in zoodanig geval genoegzame grond voor het vermoeden, dat deze zonde is gepleegd. En dan is, ook naar Christus' eigen woord, echtscheiding geoorloofd.

Maar al is er dus zeker reden om naast overspel en het geval door Paulus in 1 Cor. 7 : 15 genoemd, ook de kwaadwillige verlating als wettigen grond van echtscheiding te beschouwen, verder meenen deputaten niet te mogen gaan. Al is door verschillende Kerken in vroeger tijd, zelfs door Protestantische Kerken, wel geoordeeld, dat misdrijven, die even zwaar waren als overspel en waarop de Overheid de doodstraf, verbanning of een andere onteerende straf had gesteld, zooals landverraad, vadermoord enz., recht tot echtscheiding gaven, en al is dit beginsel in de meeste wetgevingen thans opgenomen, toch is dit naar het oordeel van deputaten ten onrechte geschied, omdat deze misdrijven niet evenals overspel en kwaadwillige verlating een verbreken van de huwelijksgemeenschap zijn. Hetzelfde geldt evenzeer ten opzichte van den tweeden grond, die wel is aangenomen, n.l. voortdurende twisten tusschen de echtgenooten of weigering om het levensonderhoud te verstrekken, aangezien zulke zonden, ook al strijden zij met den aard der huwelijksgemeenschap, toch niet kunnen gezegd worden, den huwelijksband zelf te breken. Alleen wanneer de eene echtgenoot de andere bepaald naar het leven staat, zou de vraag kunnen rijzen, of echtscheiding niet geoorloofd is, maar ook in dat geval hebben onze beste theologen toch geoordeeld, dat scheiding van tafel en bed genoegzame beveiliging voor de bedreigde echtgenoot bood.¹⁾ En wat eindelijk den derden grond betreft, dien men wel heeft aangevoerd, n.l. ongeneeslijke krankheid van een der echtgenooten, zooals melaatschheid, elephantiasis, krankzinnigheid enz., zoo hebben onze Gereformeerde Kerken steeds geoordeeld, en deputaten meenen : terecht, dat zulke krankheden geen wettigen grond van echtscheiding opleveren, aangezien in zulke gevallen van een zondige verbreking van het huwelijk geen sprake is, en deze krankheden als een beproeving Gods in het huwelijk met lijdzaamheid moeten worden gedragen.

Natuurlijk kunnen niet alle gevallen, waarin over het al of niet geoorloofde van echtscheiding gedisputeerd is, hier besproken worden. Dat behoort tot de Gereformeerde casuïstiek. Deputaten meenden te kunnen volstaan met de hoofdlijnen hier aan te geven. En dan oordeelen zij, dat als regel, door de Schrift ons geven, dient te gelden :

1^e dat elke willekeurige en lichtvaardige echtscheiding zondig is en door de Schrift veroordeeld wordt;

2^e dat naar de Schrift echtscheiding alleen geoorloofd is, wanneer door een der echtgenooten een zoodanige zonde gepleegd wordt, waardoor de huwelijkstrouw wordt geschonden (overspel) of de huwelijksgemeenschap

¹⁾ Zoó VOETIUS, *Pol. Eccl.* t. II, blz. 185 en Dr A. KUYPER, *E Voto Dordraceno*, deel III, blz. 157.

feitelijk wordt verbroken (kwaadwillige verlating), omdat in deze beide gevallen het fundament van het huwelijk zelf wordt aangetast.

Wat de tweede vraag betreft, *welke roeping de Overheid ten opzichte van de echtscheiding heeft*, hebben de Gereformeerde Kerken steeds erkend, dat de beslissing over de gevallen van echtscheiding niet aan de Kerk, maar aan de Overheid toekomt, aangezien het huwelijk en al wat daarmee samenhangt, dus ook de echtscheiding, tot de orde van het burgerlijk leven behoort. De vraag, of de kerken daarom eenvoudig bij de beslissing van de Overheid zich hebben neer te leggen, dan wel of haar een zelfstandig oordeel in deze materie toekomt, zal bij het derde punt behandeld worden. Maar dat het uitspreken van de echtscheiding niet tot de taak der Kerk, maar tot die der Overheid behoort, is volkomen terecht door de Protestantsche Kerken tegenover de Roomsche Kerk volgehouden. Zelfs dient er wel op gelet te worden, dat volgens de tegenwoordige rechtsbedeeling de taak der Overheid in dit opzicht veel verder gaat dan onder Israël en in de Grieksch-Romeinsche wereld, waarin de Apostelen optraden, aangezien zoowel onder Israël als in de Grieksch-Romeinsche wereld de echtscheiding (evenals de huwelijksluiting) veel meer een daad van de personen zelf was. Wie van zijn vrouw scheiden wilde, kon volstaan met haar een scheidbrief te geven. Al stelde de Overheid hiervoor zekere algemeene regelen vast, ze nam tegenover het huwelijk en de echtscheiding een veel meer passieve houding aan dan tegenwoordig, nu de Overheid zelve de huwelijken sluit en zelf bij rechterlijk vonnis de echtscheiding uitspreekt. Te meer klemt daarom de vraag, in hoeverre de Overheid bij het vaststellen van haar echtscheidingsrecht gebonden is aan de uitspraken van Christus en of zij, wanneer zij om andere redenen dan die de Schrift aangeeft, echtscheiding toelaat, daarmee steeds een zondige daad verricht.

Nu is het zeker juist, dat de Overheid Gods dienaar is, daarom aan Gods Woord gehoorzaamheid is verschuldigd en dies geroepen met de uitspraken der Schrift ook in zake de echtscheiding ernstig rekening te houden. Maar daaruit volgt nog niet, dat hetgeen Christus in Matth. 5 : 27 e. a. p. gezegd heeft, door de Overheid als een haar bindend voorschrift is te beschouwen. Zooals bij de exegetische dezer teksten reeds is opgemerkt, heeft Christus deze woorden niet gericht tot de Overheid, maar tot Zijne discipelen of, wil men : tot de leden der gemeente ; waaruit volgt, dat zij strikt genomen alleen bedoelen den regel aan te geven, die in de Kerk des Heeren behoort te gelden. Het zijn ethische normen voor het leven der geloovigen, geen legislatieve bepalingen voor de Overheid.

Hierbij komt in de tweede plaats, dat Christus zelf het niet heeft afgekeurd, dat Mozes als Overheid van Israël ook om andere redenen echtscheiding had toegestaan, maar alleen is opgekomen, gelijk CALVIJN terecht opmerkt, tegen de verkeerde toepassing, die de Joden van dat „gebod van Mozes” maakten, door deze politieke wet te houden voor een ethischen norm, d. w. z. daaruit af te leiden, dat zulke echtscheidingen ook naar Goddelijk recht geoorloofd waren. Ze vergaten daarbij, zegt CALVIJN, dat de politieke wetten rekening hebben te houden met de bestaande toestanden, terwijl God in Zijn wet niet ziet op wat de mensch *kan* maar op wat hij *moet*

doen¹⁾). Er moet daarom, zegt hij elders, wel onderscheid gemaakt worden tusschen de burgerlijke en de geestelijke regeering. Wat geoorloofd en wat recht is, heeft God in den Decaloog voor ons saamgevat, maar aangezien het voorkomt, dat vele dingen niet voor de menschelijke vierschaar kunnen gebracht worden, waarover nochtans eens ieders conscientie hem aanklaagt en beschuldigt, is het geen wonder, wanneer de politieke wetten zulke dingen oogluikend toelaten, zooals de politieke wetten b.v. een veel grootere vrijheid toestaan om processen te voeren, dan naar den regel der Christelijke liefde geoorloofd is²⁾).

Zoo heeft de Overheid bij hare wetgeving met name rekening te houden met de zedelijke toestanden en begrippen van het volk, waarover zij regeert. Zelfs een Christelijke Regeering zal, wanneer zij over een volk regeert waar de polygamie nog volkszede is, deze niet terstond kunnen verbieden of uitroeien, hoezeer ze overtuigd moge wezen, dat de polygamie met de ordinantie Gods in strijd is. De Overheid verricht in dit geval nog geen zondige daad, al veroorlooft zij wat naar Goddelijk recht ongeoorloofd is. Dat de Kerk hier echter anders moet optreden, spreekt evenzeer vanzelf, maar dit hangt saam met de onderscheiden taak van de Kerk en de Overheid en heeft niets te maken met een „dubbele moraal”. De Kerk toch heeft allereerst een positieve taak; zij heeft den eisch Gods zuiver te laten gelden en zelfs aan te dringen op een leven in de rechte gezindheid des harten. De taak der Overheid is meer negatief; zij heeft het kwade te weren en te keeren. En zelfs kan het daarbij voorkomen, dat iets naar Goddelijk recht kwaad is, terwijl het nog niet de taak der Overheid is, dit kwaad tegen te gaan, zooals reeds dadelijk het geval is met alle zonde, die niet naar buiten zich openbaart. Juist het karakter van echtscheiding nu brengt mede, dat de Kerk hier anders zal moeten optreden dan de Overheid. Immers wie echtscheiding begeeren, komen aan de Overheid slechts sanctie vragen op een daad, die zij zelf al hebben begaan.

Maar hoewel deputaten dit op den voorgrond stellen, omdat zij het absolute standpunt, door de broeders in Amerika ten deze ingenomen, niet juist en ook niet in overeenstemming met de Schrift achten, toch willen zij daarmede allerminst zeggen, dat de Overheid geheel vrij zou wezen, hoe zij het echtscheidingsvraagstuk wil regelen, zoodat zij daarbij geen rekening zou hebben te houden met de uitspraken van Christus of met het eenparig gevoelen der Christelijke Kerk, en echtscheiding ook om de meest willekeurige oorzaken zou mogen toestaan. Zulk een autonome macht bezit de Overheid niet. Zij is, gelijk reeds gezegd is, Gods Dienaresse en heeft daarom de zedelijke normen, die de Schrift ons geeft, voor hare wetgeving tot richtsnoer te nemen. En al kan de Overheid niet alles, wat naar Goddelijk recht ongeoorloofd is, tegengaan; al moet zij soms het kwade dulden om nog erger kwaad te voorkomen, zij mag daarom toch nooit door hare wetgeving het kwaad bevorderen of in de hand werken. Hoe beslist CALVIJN bij dit vraagstuk onderscheid maakt tusschen het politiek en het geestelijk regiment, toch handhaaft hij, dat de uitspraak van Christus in Matth. 5:27 e. a. p. wel degelijk beteekenis ook voor de Overheid heeft. Wanneer Christus,

¹⁾ CALVINI *Opera* ed. Baum, Cunitz, Reuss, t. XLV p. 180.

²⁾ t. a. p. pag. 530.

zegt hij, hier aan den man het recht ontzegt, om naar willekeur zijn huwelijk te ontbinden, dan stelt Hij daarmede tegelijk aan alle anderen tot wet, dat zij niet door hunne autoriteit zulke ongeoorloofde echtscheidingen zullen bevorderen, en verklaart hij, dat de Overheid, die aan den man volle vrijheid geeft om naar willekeur zijne vrouw te verstooten, misbruik maakt van hare macht ¹⁾.

De Overheid heeft ook door hare wetgeving de zedelijke grondslagen van het huwelijksleven niet te ondermijnen, maar die te bevestigen en te handhaven, voorzoover dit in haar vermogen staat. Al mag de Overheid, die over een heidensch volk regeert, polygamie dulden — wanneer zij dit deed in een Christelijk land, dan zou zij schuldig staan tegenover God. En hetzelfde geldt ook hier. Gaat de Overheid in een Christelijk land in hare wetgeving van de gedachte uit, dat het huwelijk een vrij contract is tusschen de echtgenooten en staat zij daarom echtscheiding toe zoodra de echtgenooten dit contract willen verbreken, dan draagt zij zelve schuld, wanneer bij het volk het besef van de heiligheid van het huwelijk steeds meer te loor gaat en het echtscheiden als een spel beschouwd wordt, gelijk dit in Amerika het geval schijnt te zijn. Dat de Christelijke Gereformeerde Kerk tegen eene wetgeving, die tot zoo ergerlijke toestanden aanleiding heeft gegeven, openlijk haar protest heeft doen uitgaan en deze als zondig heeft veroordeeld, achten deputaten dan ook volkomen juist.

Hoewel het niet op den weg der deputaten ligt om aan te geven, hoe de Overheid in onze dagen het echtscheidingsvraagstuk te regelen heeft, nu helaas een groot deel van de bevolking schier geheel aan het Christendom ontzonken is, meenen zij toch hun gevoelens aangaande de taak der Overheid in het algemeen genomen in de volgende conclusies te mogen samenvatten :

1^e Dat de Overheid als Dienaresse Gods gebonden is aan de ordinantiën Gods ook voor het huwelijksleven en daarom deze ordinantiën Gods zooveel mogelijk ook bij hare wetgeving tot richtsnoer heeft te nemen.

2^e Dat echter de taak der Overheid te dezen opzichte een andere is dan de taak van de Kerk, omdat, terwijl de Kerk den absoluten eisch van Gods Wet voor de consciëntiën heeft te handhaven, de Overheid rekening heeft te houden met de bestaande toestanden onder het volk.

3^e Dat een algemeene regel, in welke gevallen de Overheid echtscheiding mag toestaan, derhalve niet kan gegeven worden, aangezien dit afhangt van den zedelijken toestand van het volk, waarover de Overheid regeert.

4^e Dat de Overheid, gelijk het voorbeeld van Mozes toont, niet gezegd kan worden een zondige daad te verrichten, wanneer zij om erger kwaad te voorkomen of den zwakke te beschermen echtscheiding toelaat in gevallen, waarin de Kerk naar Goddelijk recht dit voor ongeoorloofd acht.

5^e Dat de Overheid, al moet zij soms het kwaad dulden, dit echter door hare wetgeving nooit in de hand mag werken, en daarom zondigen zou, wanneer zij door hare wetgeving de Christelijke grondslagen van het huwelijk ondermijnde, door geheel willekeurige echtscheiding toe te staan of te sanctioneeren.

¹⁾ t. a. p. pag. 529.

6^e Dat degene, die van deze wetgeving der Overheid gebruik maakt, om op andere gronden dan de Schrift veroorlooft zijn huwelijk te doen ontbinden, naar Goddelijk recht en in foro conscientiae schuldig blijft staan aan echtbreuk.

Wat de derde vraag betreft, hoe de Kerken zich tegenover dit echtscheidingsrecht der Overheid hebben te verhouden, merken deputaten op, dat uit hetgeen hierboven gezegd is omtrent de onderscheiden taak van de Overheid en de Kerk vanzelf volgt, dat de Kerk zich niet eenvoudig bij de wetgeving der Overheid heeft neer te leggen of in twijfelachtige gevallen hare leden naar de beslissing van den burgerlijken rechter heeft te verwijzen, gelijk door onze Kerken vroeger maar al te veel geschied is. Al moge tot hunne verontschuldiging dienen, dat Kerk en Staat toen nog zooveel nauwer samen verbonden waren en dat de Kerk zich bij de beslissing der Overheid, die toen zelve professie deed van de Christelijke religie, zooveel gemakkelijker kon neerleggen, toch kan niet ontkennd worden, dat het *Ecclesia sequitur curiam* door hen te eenzijdig is toegepast, en in elk geval kan deze gedragslijn ons niet tot voorbeeld zijn, nu de band tusschen Kerk en Staat verbroken is, en elke waarborg ontbreekt, dat de wetgeving der Overheid met de eischen van Gods wet in overeenstemming zal zijn. De Kerk heeft daarom tegenover de wetgeving der Overheid een zelfstandige taak en roeping. Zij heeft vooreerst de consciëntiën voor te lichten, in welke gevallen echtscheiding naar Gods Woord alleen geoorloofd is; en zij is in de tweede plaats geroepen, het echtscheidingsrecht der Overheid aan Gods Woord te toetsen en te beslissen, in hoeverre dit echtscheidingsrecht door haar als wettig op haar terrein kan worden erkend.

Wat het eerste betreft, heeft de Kerk dit tegenover de leden der gemeente te doen en door de prediking en door het catechetisch onderwijs en door persoonlijke vermaning, teneinde alle ongeoorloofde echtscheiding, al zou de Overheid deze toestaan, tegen te gaan. In hoeverre en op welk een wijze de Kerk, wanneer een gemeentelid toch op naar Goddelijk recht ongeoorloofde gronden echtscheiding aanvraagt en zelfs tot een ander huwelijk overgaat, tucht heeft te oefenen, zal bij het laatste punt besproken worden. Maar zal deze tucht een wettigen grondslag hebben, dan dient deze onderwijzing en vermaning uit Gods Woord voorop te gaan. Geen lid der gemeente mag onkundig wezen van wat de Kerk oordeelt, dat naar Gods Woord alleen wettige grond tot echtscheiding is. Zelfs achten deputaten het een zeer bedenkelijke leemte, dat in de Belijdenisgeschriften onzer Kerken dienaangaande geen uitspraak is te vinden. Althans bij de uitlegging van het 7de Gebod in onzen Catechismus behoorde dit te zijn geschied.

En evenzeer als de Kerk zulk een roeping heeft tegenover hare leden, heeft zij dit ook, omdat zij een pilaar en vastigheid der waarheid Gods is (1 Tim. 3 : 15), tegenover de Overheid, om deze er op te wijzen, wat naar Gods Woord hare roeping in dit opzicht is. Zelfs zou het de meest gewenschte verhouding wezen — en de Gereformeerde Kerken hebben daarop dan ook steeds aangedrongen — dat de Overheid haar echtscheidingswetgeving (evenzeer als haar huwelijkswetgeving in het algemeen), niet eenzijdig vaststelt, maar eerst het advies der Kerk inwinne, omdat een conflict

tusschen de wetgeving der Overheid en de overtuiging der Kerk tot zeer pijnlijke gevolgen kan leiden. Voorkomen is, ook hier, beter dan genezen. Alleen dient wel in het oog te worden gehouden, dat de eisch nooit mag gesteld worden, dat de Overheid zich eenvoudig bij het oordeel der Kerk zou hebben neer te leggen; vooreerst niet, omdat de Overheid zelfstandig te beoordeelen heeft, wat in dezen naar Gods ordinantie hare roeping is; en ten tweede, omdat de onderscheidene Christelijke Kerken over dit vraagstuk niet eenparig denken. De Roomsche Kerk veroordeelt echtscheiding onder Christenen absoluut, terwijl de Protestantsche Kerken, al staan zij in bepaalde gevallen echtscheiding toe, toch weer verschillen over de vraag, in welke gevallen echtscheiding geoorloofd is. In een land met gemengde bevolking zal de Overheid dus wel haar eigen weg moeten gaan, wanneer zij althans niet voor de leden van elk dezer Kerken een afzonderlijk echtscheidingsrecht zou willen vaststellen.

Veel moeilijker is de vraag, die in de tweede plaats aan de orde komt, hoe de Kerk heeft te handelen, wanneer de Overheid echtscheiding toestaat op gronden, die de Kerk niet billijken kan, omdat zij deze niet in overeenstemming acht met het Goddelijk recht. Dat de Kerk dan geroepen is, hare leden te vermanen van dit echtscheidingsrecht geen gebruik te maken, en wanneer zij dit toch doen, hen te censureren heeft, spreekt van zelf. Daarover gaat het hier echter niet, maar over de vraag, hoe de Kerk zich dan te stellen heeft tegenover zulk een door de Overheid uitgesproken echtscheiding, d. w. z. of zij deze als zoodanig heeft te erkennen, en of zij, wanneer de gescheidenen daarna een nieuw huwelijk aangaan, zulk een huwelijk als een wettig huwelijk mag beschouwen.

Bij de beantwoording dezer vraag nu stellen deputaten op den voorgrond, dat de Kerk, al is zij in het algemeen aan de Overheid gehoorzaamheid verschuldigd, daarmee toch niet, wat deze zaak betreft, zich eenvoudig bij de beslissing der Overheid mag nederleggen, maar geroepen is, deze te toetsen aan den eisch van Gods Woord. Het huwelijk is toch niet alleen een politieke, maar, gelijk onze vaders het uitdrukten, ook een kerkelijke zaak, zooals reeds daaruit blijkt, dat de Kerk, ook al sluit de Overheid het huwelijk, daarna harerzijds een kerkelijke huwelijksbevestiging volgen laat. Wordt door de Overheid in hare wetgeving al meer de grondslag van het huwelijk, zooals Gods Woord dien vastgesteld heeft, losgelaten; beschouwt de Overheid het huwelijk als een vrij contract tusschen de echtgenooten; staat zij daarom echtscheiding toe op willekeurige gronden, en laat zij na zulk een echtscheiding een nieuw huwelijk toe, dan wordt hieruit voor de Kerk de zeer stellige plicht geboren om binnen haar eigen kring den grondslag, door het Evangelie voor het huwelijk gelegd, te handhaven. Maar evenzoo dient er op gewezen, dat uit het conflict, dat daaruit ontstaan zou, zulke ontzettende gevolgen voor heel de saamleving zouden voortvloeien, dat de Kerk hiertoe niet zou mogen overgaan tenzij vaststaat, dat Gods Woord dit gebiedend van haar eischt.

Wat nu onze eigene wetgeving betreft, kan gelukkig gezegd worden, dat de Christelijke grondslagen van het huwelijk hier nog niet zijn losgelaten. In ons Burgerlijk Wetboek wordt zelfs op den voorgrond gesteld, dat echtscheiding nimmer met onderlinge toestemming kan plaats vinden (Art. 263).

Ook de gronden, die daarna voor echtscheiding worden opgegeven: overspel, kwaadwillige verlaten, zware verwonding of mishandeling, waardoor het leven in gevaar gebracht wordt, en veroordeeling tot een oteerende straf (Art. 264), kunnen, met uitzondering van het laatstgenoemde geval, dat in de praktijk echter uiterst zelden voorkomt, niet in strijd geacht worden met wat de Christelijke Ethiek leert. Wel levert het daarentegen ernstige bedenking op, dat de ontbinding van het huwelijk ook kan worden uitgesproken na vijfjarige scheiding van tafel en bed op verzoek van beide echtgenooten te zaam gedaan (Art. 255), omdat deze scheiding van tafel en bed kan worden uitgesproken zonder dat de echtgenooten gehouden zijn, een bepaalde oorzaak op te geven (Art. 291); aangezien daardoor langs een achterdeur de willekeurige echtscheiding toch weer wordt binnengeloodst. En nog beslister is het af te keuren, dat volgens de heerschende jurisprudentie het feit van overspel door den rechter wordt aangenomen op grond alleen van de bekentenis van de gedaagde partij, of zelfs wanneer deze zich bij verstek laat veroordeelen, omdat dit in de praktijk maar al te veel ertoe leidt, dat echtbreuk gesimuleerd wordt om echtscheiding te verkrijgen. Maar hoe bedenkelijk deze beide feiten ook zijn mogen, en hoezeer ze onze Kerken nopen om toezicht te houden, dat langs dezen weg geen naar Goddelijk recht ongeoorloofde echtscheiding verkregen wordt, toch staat onze wetgeving, wat hare grondbeginselen betreft, nog op het Christelijk standpunt. Mocht echter in de toekomst dit standpunt verlaten worden en ook in onze wetgeving het beginsel worden opgenomen, dat de echtscheiding op grond van onderlinge overeenstemming der echtgenooten of zelfs op verzoek van één der echtgenooten kan worden uitgesproken, dan zou dit zoo beslist ingaan tegen Gods Woord, dat de Kerk zich hier niet bij zou mogen nederleggen. Maar voordat de Kerk dan in een bepaald geval zulk een echtscheiding en het daarop gevolgde huwelijk voor onwettig verklaarde, zou zij geroepen zijn, eerst bij de Overheid tegen zulk een wetgeving openlijk te protesteeren en wanneer zoodanig protest niet hielp, zou zij evenzeer openlijk moeten verklaren, dat zij dit echtscheidingsrecht op haar terrein niet langer erkennen kan, als zijnde in strijd met het Woord Gods. Zoolang de Kerk dit echter niet heeft gedaan, mist zij naar het oordeel van deputaten het zedelijk recht om in speciale gevallen de echtscheiding of het huwelijk voor ongeldig te verklaren.

In hoeverre dit geval zich nu reeds in Amerika heeft voorgedaan, kunnen deputaten niet beoordeelen, omdat zij niet genoegzaam op de hoogte zijn van de in Amerika geldende wetten. Voor zoover de Overheid echter, gelijk dit in ons land het geval is, in haar wetgeving nog aan de Christelijke grondslagen van het huwelijk in het algemeen vasthoudt en alleen in bepaalde gevallen op gewichtige gronden echtscheiding veroorlooft, achten deputaten, dat de Kerken ten opzichte van de erkenning van zulk een echtscheiding en een daarop gevolgd huwelijk het volgende standpunt hebben in te nemen:

Wat de *echtscheiding* betreft, meenen deputaten, dat al spreekt de Overheid echtscheiding uit op andere gronden dan de Kerk voor geoorloofd houdt, de Kerk zich aanvankelijk bij de beslissing der Overheid wel kan neerleggen, althans in zooverre, als zij het feit der scheiding erkent. Al is

het toch waar, dat de gehoorzaamheid aan de Overheid ophoudt, wanneer deze vraagt, wat met Gods Woord in strijd is, zoo mag toch niet worden vergeten, dat naar Gods Woord de Overheid echtscheiding mag toelaten, ook waar naar Goddelijk recht zulk een echtscheiding onder Christenen niet geoorloofd zou zijn. Het aanvragen van echtscheiding moge dan een zondige daad zijn, maar de beslissing der Overheid, die zulk een echtscheiding toelaat, is dit nog niet. En al is zulk een echtscheiding dan niet een verbreken van den huwelijksband voor God, toch kan de Kerk daarom nog niet den eisch stellen, dat de gescheidenen weer als man en vrouw zullen gaan leven, daar de Overheid zulk een saamleving als hoererij en de daaruit geboren kinderen als onecht zou beschouwen. Maar wel heeft de Kerk naar Gods Woord (1 Cor. 7 : 12) de roeping, de onwettig gescheidenen te vermanen, zich met elkander te verzoenen. Staat nu de Overheid zulk een verzoening toe, dan levert dit geen bezwaar. Maar wanneer de Overheid, zooals dit in ons land het geval is ¹⁾, de echtscheiding onherroepelijk verklaart, ook al geschiedt dit met het goede doel om lichtvaardige echtscheidingen te voorkomen, dan kan de Kerk hare Goddelijke roeping tegenover de gescheidenen niet vervullen. De vraag rijst daarom, of de Kerk er niet bij de Overheid op heeft aan te dringen, dat zij eene echtscheiding, die op andere gronden dan overspel geschied is, niet voor onherroepelijk verklare.

En wat de tweede vraag betreft, hoe de Kerk te staan heeft tegenover een *nieuw huwelijk*, dat na zulk een ongeoorloofde echtscheiding door de gescheidenen wordt aangegaan, zoo kan de Kerk het aangaan van zulk een huwelijk, naar Gods Woord, niet anders dan als een daad van overspel beschouwen. Christus zelf verklaart toch uitdrukkelijk, dat niet alleen de man, die zijn vrouw verlaat en een andere huwt, maar ook degene, die de verlatene huwt, overspel bedrijft. Al moge naar menschenlijk recht het eerste huwelijk ontbonden zijn, naar Goddelijk recht bestaat het nog voort; anders zou Christus het aangaan van zulk een tweede huwelijk geen overspel noemen. Vandaar dat de Kerk zulke onrechtmatig gescheidenen zeer ernstig te vermanen heeft naar des Apostels woord (1 Cor. 7 : 11) om, wanneer verzoening onmogelijk is, ongetrouwd te blijven. Storen de gescheidenen zich aan deze vermaning niet en treden zij toch in het huwelijk, dan heeft de Kerk niet alleen op zulke leden censuur toe te passen, maar heeft zij ook de kerkelijke huwelijksbevestiging te weigeren, omdat zulk een huwelijk naar Gods Woord ongeoorloofd is.

Maar daaruit volgt nog niet, dat de Kerk het recht heeft, zulk een huwelijk voor onwettig te verklaren en op dien grond den eisch kan stellen, dat de gehuwden zich van elke huwelijksgemeenschap hebben te onthouden, gelijk een deel van de broeders in Amerika meent. Vooreerst toch is het niet juist, dat elk huwelijk, dat tegen de ordinantie Gods ingaat en dat daarom aan Christenen ongeoorloofd is, door de Kerk voor onwettig moet worden verklaard. Al is het naar de Schrift aan den geloovige niet geoorloofd met een ongeloovige te huwen (2 Cor. 6 : 14) en al kan de Kerk zulk een huwelijk niet kerkelijk bevestigen, daarom heeft de Kerk toch nooit als eisch gesteld, dat, wanneer

¹⁾ Sinds dit rapport werd ingediend, is eene wetswijziging gekomen, waardoor de echtscheiding in ons land niet meer onherroepelijk is.

zulk een huwelijk tot stand was gekomen, de geloovige zich van de huwelijksgemeenschap zou onthouden. In de tweede plaats mag niet vergeten worden, dat Christus' Woord op geheel andere toestanden slaat dan in onze dagen worden gevonden, daar in Zijne dagen en de echtscheiding en het aangaan van een nieuw huwelijk door de wilsgedaan der personen zelf tot stand kwam, terwijl thans en het uitspreken van de echtscheiding en het sluiten van het huwelijk door een daad der Overheid geschiedt. Met dit feit nu heeft de Kerk rekening te houden gelijk een ander deel van de broeders in Amerika terecht opmerkt, ook al volgt hieruit nog niet, gelijk deze broeders meenen, dat de Kerk daarom bij elke beslissing van de Overheid in zake huwelijk en echtscheiding als feit zich heeft neer te leggen. De voorbeelden, uit de Schrift hiervoor aangehaald, bewijzen dit niet, omdat bij deze voorbeelden sprake is van straflijden, door de Overheid opgelegd, en een Christen zulk lijden te ondergaan heeft. Ook de bewering, dat dit gevoelen geduld zou worden door mannen als DANAEUS, KUYPER en RUTGERS is niet juist¹⁾. Er zijn dan ook wel degelijk gevallen denkbaar, dat de Overheid een huwelijk zou veroorloven of sluiten (b. v. een bloedschendig huwelijk of een polygaam huwelijk), waarin de Kerk zich niet bij de beslissing der Overheid zou kunnen of mogen nederleggen, maar als eisch zou moeten stellen, dat de huwelijksgemeenschap moet verbroken worden. Maar dit zou alleen dan mogen, *wanneer de Schrift het saamleven van zulke echtgenooten als zonde verbodt*, zooals dit in het geval van bloedschande het geval is. De vraag is echter juist, of een huwelijk, na ongeoorloofde echtscheiding voltrokken, als een *voortdurend leven in overspel* moet beschouwd worden, gelijk een deel der broeders in Amerika meent. Hieromtrent nu merken deputaten in de derde plaats op, dat Christus wel het aangaan van zulk een huwelijk als een daad van overspel veroordeelt, maar dat deze daad van overspel zelf, naar Christus' eigen woord, den band van het vroegere huwelijk verbreekt. Zelfs was het daarom in het Oude Testament verboden, dat de gescheidene vrouw, die met een anderen man gehuwd was, weder tot haar eersten man terugkeerde, omdat zij verontreinigd was geworden (Deut. 24 : 4). De daad van overspel, door het aangaan van dit tweede huwelijk begaan, valideert dus achteraf de door de Overheid uitgesproken echtscheiding. Waaruit tevens volgt, dat de andere gescheidene echtgenoot, na het aangaan van een nieuw huwelijk door zijn vroegeren echtgenoot, niet langer aan dezen verbonden is en dus, ook naar Goddelijk recht, vrijheid erlangt, een nieuw huwelijk te sluiten. Beide gevallen mogen niet op één lijn worden gesteld.

Resumeerende meenen deputaten dus als hun conclusie te mogen uitspreken :

1e dat aan de Kerk het recht toekomt om een zelfstandig oordeel te hebben over de gevallen, waarin naar Goddelijk recht alleen echtscheiding geoorloofd is, en dat zij geroepen is, den eisch van Gods Woord in dezen te brengen en tot de gemeenteleden en tot de Overheid ;

¹⁾ DANAEUS verklaart in zijn *Ethices Christianae* I. III op meer dan eene plaats, dat de Kerk zich niet steeds bij de beslissing der Overheid heeft neer te leggen, zoo o. a. blz. 203 verso 208 verso en 209. Ook Dr A. KUYPER oordeelt aldus in zijn *De Gemeene Gratie*, Dl. III blz. 365. En Prof. RUTGERS in zijn dictaat over de Kerkenorde heeft bij Art. LXX dezelfde verklaring afgelegd.

2^e dat het echtscheidingsrecht der Overheid wel in den regel door de Kerk moet geëerbiedigd worden, voor zoover dit de rechtelijke gevolgen betreft, maar dat, wanneer dit echtscheidingsrecht geheel met de Christelijke grondslagen van het huwelijk breken zou, de Kerk uit gehoorzaamheid aan Gods Woord genoodzaakt kan worden om dit echtscheidingsrecht voor haar terrein niet meer te erkennen ;

3^e dat echter met het oog op de ontzettende gevolgen, die hieruit voor de saamleving zouden voortvloeien, de Kerk hiertoe niet mag overgaan, dan wanneer Gods Woord dit gebiedend van haar eischt, en dat zij in dit geval, na eerst bij de Overheid publiek te hebben geprotesteerd, daarvan een openlijke verklaring heeft af te leggen, opdat elk gemeentelid wete, dat de Kerk dit echtscheidingsrecht verwerpt ;

4^e dat voorzoover de Overheid nog in het algemeen de Christelijke grondslagen van het huwelijk handhaaft, de Kerk, ook al zou zij oordeelen, dat in een bepaald geval geen genoegzame grond voor echtscheiding aanwezig was, zich bij het feit der echtscheiding heeft neer te leggen ;

5^e dat, wanneer na zulk een volgens de Kerk ongeoorloofde echtscheiding, de Overheid een nieuw huwelijk toestaat, de Kerk zulk een huwelijk als een zondige daad heeft te veroordeelen en daartoe op geenerlei wijze hare medewerking heeft te verleenen ;

6^e maar dat de eisch, dat de aldus gehuwden zich dan van elke huwelijksgemeenschap hebben te onthouden, in de Schrift geen genoegzamen grond vindt, aan de consciëntiën een te zwaren last zou opleggen en de deur zou openzetten voor andere en nog veel ergere zonden.

Wat eindelijk de laatste vraag betreft, die in inzonderheid de vraag betreft, door de Christelijke Gereformeerde Kerk in Amerika tot onze Kerken gericht, n.l. *hoe de Kerk tucht heeft uit te oefenen over degenen, die na ongeoorloofde echtscheiding tot een tweede huwelijk overgaan*, meenen Deputaten, dat het antwoord op deze vraag feitelijk reeds in het voorafgaande ligt opgesloten, weshalve zij zich tot een kort antwoord op deze vraag kunnen bepalen.

De Kerk heeft vooral in onze dagen, nu de lichtvaardige en dus naar Gods Woord ongeoorloofde echtscheidingen zoozeer toenemen, zeker met alle kracht te waken, dat dit ergerlijke kwaad niet in den kring der Kerk binnensluipe. Zelfs behoort, naarmate de Overheid in hare wetgeving of practijk de echtscheiding gemakkelijker maakt, de Kerk des te meer toe te zien, dat hare leden hiervan geen gebruik maken om op ongeoorloofde gronden echtscheiding te vragen. De Kerk heeft daarom niet alleen door de prediking en haar catechetisch onderricht tegen zulke lichtvaardige echtscheidingen te waarschuwen, maar ook zoodra ze verneemt, dat een lid der gemeente voornemens is op zulke ongeoorloofde wijze echtscheiding te zoeken, hem daarvan af te manen. En wanneer deze vermaning niet baat, maar het gemeentelid op dezen zondigen weg voortgaat, kan het noodzakelijk worden, hem op de wijze, die hiervoor in de Kerkenorde is aangegeven, te censureren. Bij zoodanige censuur heeft de Kerk echter wel te bedenken, dat deze straf altoos weerklank moet vinden in de consciëntie der gecensureerden. De Kerk mag deze censuur daarom niet toepassen dan

na eerst uit Gods Woord klaar en duidelijk te hebben aangetoond, waarom zulk een echtscheiding ongeoorloofd is.

En in de tweede plaats moet worden opgemerkt, dat de Kerk haar opvatting van wat naar Gods Woord een ongeoorloofde echtscheiding is, niet aan de consciëntie der geloovigen behoort op te leggen, wanneer het blijkt, dat dienaangaande in de Kerk van Christus steeds verschil van gevoelen is geweest. Met name geldt dit ten opzichte van de vraag, of alleen overspel dan wel ook kwaadwillige verlating als een wettige grond van echtscheiding is te beschouwen. Waar onze Gereformeerde Kerken in het algemeen, blijkens de uitspraken in hare symbolen en acten, de kwaadwillige verlating als een wettigen grond van echtscheiding hebben aangenomen, daar behoort een particuliere Kerk of groep van Kerken, ook al neemt zij te dezen opzichte een ander standpunt in, toch te erkennen, dat iemand ter goeder trouw en met eene oprechte consciëntie voor God den Heere anders oordeelen kan. Gelukt het de Kerk daarom niet, zulk een gemeentelid van ongelijk te overtuigen, dan moge de Kerk hem vermanen, maar van een toepassing van de censuur behoort zij zich te onthouden. Van een bewuste zondige daad is in dit geval geen sprake. En waar het een geschil geldt over de uitlegging en toepassing van Gods Woord, behoort de Kerk de vrijheid der consciëntiën zooveel mogelijk te eerbiedigen.

Dat de Kerk voorts, wanneer de Overheid de echtscheiding heeft uitgesproken op gronden, die de Kerk onvoldoende acht, de gescheidenen vermanen moet, zich met elkander te verzoenen of ongehuwd te blijven, volgt uit hetgeen hierboven gezegd is vanzelf. En ditzelfde geldt evenzeer, wanneer, gelijk thans maar al te vaak voorkomt, echtscheiding van de Overheid verkregen is door het leugenachtige voorwendsel, dat overspel gepleegd is. Al kan de door de Overheid uitgesproken echtscheiding dan niet te niet worden gedaan, zelfs niet door de erkenning, dat men gelogen heeft, de echtscheiding is toch op ongeoorloofde wijze verkregen en deze zonde is door de opzettelijke leugen tegenover de Overheid nog verzwaaard. Dat de Kerk daarom ook over zulk een zonde tucht heeft te oefenen, spreekt vanzelf, evenzeer als dat zij dezulken eerst na oprechte schuldbelijdenis over deze dubbele zonde en betooning van waarachtig berouw weder tot de gemeenschap der Kerk mag toelaten.

En wat eindelijk de vraag betreft, hoe de Kerk tucht heeft te oefenen over degenen, die na zulk een ongeoorloofde echtscheiding, tot een nieuw huwelijk overgaan, zoo is reeds opgemerkt, dat hierbij onderscheid moet worden gemaakt tusschen dengene, die het eerst zulk een huwelijk aangaat, en dengene, die daarna een nieuw huwelijk sluit, aangezien het laatste niet als een zondige daad kan beschouwd worden. Wat echter het eerste huwelijk aangaat, dat door een der beide gescheidenen gesloten wordt, zoo kan de Kerk dit niet anders dan als een daad van overspel beschouwen en mag zij daarom zulk een huwelijk niet alleen niet bevestigen, maar behoort zij ook degenen, die zulk een huwelijk aangaan, te censureren. Maar wanneer die zondige daad eenmaal geschied is en de schuldigen met berouw tot de Kerk wederkeeren, dan kan zij niet eischen, dat deze zondige daad weder ongedaan wordt gemaakt, en daarom, zoolang dit niet geschied is, dezulken van de gemeenschap der Kerk uitsluiten. Feitelijk zou de zondige

daad van de echtscheiding en het tweede huwelijk alleen ongedaan kunnen worden gemaakt, wanneer het tweede huwelijk ontbonden verklaard en het eerste huwelijk weer in vollen rechte hersteld werd. Maar nog afgezien daarvan, dat althans naar onze wetgeving dit onmogelijk zou wezen, zou dit ook in strijd wezen met wat de wet Gods in Deut. 24 : 1 bepaalt. Ook de eisch, dat de gehuwden zich dan als niet gehuwd zullen beschouwen en dus alle huwelijksgemeenschap zullen verbreken, vindt, zooals vroeger is aangetoond, in Gods Woord geen genoegzamen grond en mag derhalve door de Kerk niet gesteld worden. De Kerk kan in zulk een geval alleen eischen, dat over de begane zonde schuld beleden wordt.

Wel is door een deel der broeders in Amerika de opmerking gemaakt, dat de boetvaardigheid blijken moet niet alleen door het belijden maar ook door het nalaten van de zonde, maar het nalaten van de zonde kan in dit geval niet daarin bestaan, dat de saamleving tusschen de gehuwden ophoudt, maar moet daaruit blijken, dat zulk een persoon niet — gelijk in Amerika maar al te vaak schijnt voor te komen — na korten of langen tijd *dezelfde zonde* pleegt, d. w. z. op even lichtvaardige wijze zijn vrouw opnieuw verstoot, om met een andere te kunnen trouwen. Indien zulk een geval zich voordeed, zou daaruit zeker blijken, dat de schuldbelijdenis onwaarachtig was geweest en de Kerk het recht hebben, zoo iemand van hare gemeenschap af te snijden.

Dat hetzelfde evenzeer geldt ten opzichte van degenen, die, toen zij nog geen leden der gemeente waren, na ongeoorloofde echtscheiding tot een nieuw huwelijk zijn overgegaan en zich nu tot de gemeenschap onzer Kerken willen voegen, spreekt vanzelf. Het zou bovendien, waar deze zonde hier meestal in onwetendheid is geschied, al te hard zijn, wanneer de Kerk weigerde hen als lidmaten te ontvangen, zoolang zij in dit huwelijk voortleven. Ook bij hen kan geen andere eisch gesteld worden, dan dat zij over de begane zonde schuld belijden.

Hun gevoelen kort samenvattende meenen deputaten :

1^e dat de Kerk zeer zeker geroepen is om, wanneer leden der gemeente op ongeoorloofde wijze of onder leugenachtige voorwendselen echtscheiding verkrijgen, en evenzoo, wanneer zij daarna tot een nieuw huwelijk overgaan, tucht tegen hen te oefenen;

2^e maar dat, wanneer na het begaan van deze zonde berouw wordt betoond en de schuldigen tot de gemeenschap der Kerk willen terugkeeren, de Kerk — gelijk dit bij elke zonde het geval is — alleen als eisch kan stellen, dat de zonde beleden en berouw over deze zondige daad getoond worde;

3^e dat er dan alleen reden zou wezen voor de Kerk om aan de oprechtheid van zulk een berouw te twijfelen, wanneer dezelfde zonde van lichtvaardige echtscheiding en hertrouw daarna herhaald werd.

Deputaten meenen hiermede aan hun opdracht naar hun beste vermogen voldaan te hebben. Zeer tot hun leedwezen konden zij met dit rapport niet tijdig genoeg gereed komen om het, gelijk de Synode bepaalde, een half jaar van te voren aan de Kerken ter kennisneming toe te zenden. Strikt noodig was dit ook niet, omdat, nu de Synode der Christelijke Gerefor-

meerde Kerk in Amerika reeds eene beslissing in deze zaak genomen heeft, bij het antwoord door onze Synode te geven, ook geen haast meer was. Bovendien eischte het onderzoek naar verschillende vraagstukken, die hierbij ter sprake kwamen en die de Synode zelf, en terecht, zeer ingewikkeld en ernstig heeft genoemd, veel van den tijd en arbeid der deputaten. En zelfs nu zij dit rapport als vrucht van hun arbeid aan de Synode aanbieden, zijn zij zich diep bewust van de moeilijkheden, die dit vraagstuk oplevert. AUGUSTINUS, die heel zijn leven lang met dit vraagstuk worstelende is geweest en het een der moeilijkste noemt, omdat de uitspraken der Schrift hierover zoo duister waren, moest aan het einde zijns levens verklaren, dat hij voelde, nog niet tot een volkomen kennis van deze zaak te zijn gekomen ¹⁾. En het verschil van gevoelen, dat steeds in de Christelijke Kerk over dit vraagstuk bestaan heeft, toont wel, hoe moeilijk het is, op grond van de uitspraken der Schrift tot een volkomen oplossing van dit vraagstuk te komen. Deputaten hopen echter, dat hun arbeid niet onvruchtbaar zal geweest zijn, maar dienen zal om meer licht over dit vraagstuk te verspreiden, niet alleen voor onze zusterkerken in Amerika, maar ook voor de Kerken in ons vaderland.

Van een saamvatten van dit rapport in een antwoord, dat als advies der Generale Synode aan de Christelijke Gereformeerde Kerk in Noord-Amerika kon gezonden worden, hebben deputaten zich onthouden, omdat zulk een advies zonder uiteenzetting van de gronden, waarop het richt, toch voor deze Kerk geen waarde zou hebben. Ze stellen daarom aan de Synode voor, dit rapport aan de Kerken in ons land ter rustige overweging aan te bevelen, om op een volgende Synode een beslissing te nemen, of de Synode zich met de gedachten, in dit rapport uitgesproken, vereenigen kan, teneinde het dan als advies der Synode naar de Christelijke Gereformeerde Kerk in Amerika te zenden.

J. H. LANDWEHR, *Praeses*.
A. ANEMA.
H. BAVINCK.
H. BOUWMAN.
F. W. GROSHEIDE.
J. RIDDERBOS.
B. VAN SCHELVEN.
H. H. KUYPER, *Rapporteur*.

Prof. RIDDERBOS verzocht hierbij te vermelden, dat hij zich niet kan vereenigen met de door het rapport gegeven voorstelling, dat ook kwaadwillige verlating den Christen vrijheid voor God geeft, echtscheiding aan te vragen. Hij meent, dat de Heilige Schrift ondubbelzinnig leert, dat hoererij in dezen de alleen genoegzame grond is.

De Synode besloot, dat, hoewel Prof. RIDDERBOS dit niet gevraagd heeft, toch ook een nadere ontwikkeling van zijn afwijkend gevoelen ter kennis der kerken zou komen (Acta, art. 24). Deze memorie luidt aldus:

¹⁾ AUGUSTINUS *Retractationes* II, 57.

**MEMORIE inzake echtscheiding, van
Dr J. Ridderbos, aan de Generale Synode
van de Gereformeerde Kerken in Nederland,
saam te komen te Utrecht in den jare 1923.**

Op de Generale Synode van de Gereformeerde Kerken in Nederland, in 1920 te Leeuwarden gehouden, was ter behandeling ingekomen een *Rapport inzake echtscheiding* van de commissie ad hoc, door de vorige Synode benoemd. Onder dit Rapport had ik als lid dier Commissie mijn naam niet kunnen plaatsen dan met de beperkende toevocging, *dat ik me niet kon vereenigen met de door het Rapport gegeven voorstelling, dat ook kwaadwillige verlatting den Christen vrijheid voor God geeft, echtscheiding aan te vragen.* Gelegenheid om de gronden voor deze meening aan het gedrukte Rapport te laten toevoegen was er niet meer met het oog op den beperkten tijd. Ik kon me echter troosten met de gedachte, dat bij eventueele behandeling van het Rapport ik die gronden mondeling aan de Synode bekend kon maken. Bovendien stelde de Commissie zelf voor, dat het Rapport eerst na gezette overweging door de kerken op eene *volgende* Synode zou worden behandeld. Aangenaam was het mij, toen de Synode dit voorstel aanvaardde, en daarbij de wenschelijkheid uitsprak, dat ook eene nadere ontwikkeling van mijn afwijkend gevoelen gedrukt ter kennis der Kerken zou komen. ¹⁾ Aan het hierin opgesloten verzoek ga ik bij dezen voldoen.

Het kan zijn nut hebben, er even op te wijzen, *wat onder kwaadwillige verlatting verstaan wordt.* Ik geef daartoe de definitie van Beza en van Voetius, twee mannen, op wie het Rapport zich voor zijne zienswijze beroept.

De eerste zegt ²⁾: „een verlater noem ik hem..... wien de samenwoning niet behaagt, d. i. die deze gezamenlijke levenswijze geheel heeft afgebroken”. En Voetius noemt een kwaadwillig verlater iemand, die (met of zonder het sluiten van een nieuw huwelijk) „voortdurend van zijn echtgenoot gescheiden..... leeft, en door geene publieke of private vermaningen zich tot den plicht der samenwoning laat terugbrengen.” ³⁾ *In de hardnekkige weigering der samenwoning* wordt dus het wezen der kwaadwillige verlatting gezocht.

Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat het begrip soms nog wel iets ruimer werd genomen. Zoo beschouwt Beza als verlater ieder, die de *heilige* levensgemeenschap verbreekt, dus ook hem, die wel wil samenwonen, maar daarbij onvrome voorwaarden stelt en daaraan vasthoudt. ⁴⁾ En Voetius beschouwt als kwaadwillig verlater ook hem, die wel wil samenwonen, maar de vleeschelijke gemeenschap weigert. ⁵⁾ Intusschen heeft de Commissie zich over deze uitbreidingen van het begrip niet uitgesproken en draagt ze daarvoor dus geene verantwoordelijkheid.

Voorts zij herinnerd, dat onder *echtscheiding* hier *niet* verstaan wordt eene scheiding, waardoor alleen de samenleving opgeheven wordt, dus eene

¹⁾ Acta Leeuwarden 1920, art. 24. ²⁾ Th. Beza, De repudiis et divortiiis (Tractat. theologicae Vol. II, Genevae 1623. blz. 118). ³⁾ G. Voetius, Politica Ecclesiastica, Pars I Liber III, Tract. I, Sect. III, Cap. IV, Qu. IV. ⁴⁾ Beza, a. w. blz. 118. ⁵⁾ Voetius, a. w. Cap. IV, Qu. VIII.

„scheiding van tafel en bed”, maar zulk eene scheiding, die als eene werkelijke ontbinding van het huwelijk is te beschouwen, met vrijheid om een nieuw huwelijk aan te gaan. Deze vrijheid ligt volgens Beza in de ontbinding van het huwelijk vanzelf opgesloten ¹⁾; en Voetius stelt de vraag van den aanvang af in dezen vorm: „of de onrechtvaardig verlaten partij eene rechtvaardige en genoegzame reden heeft eene formeele losmaking van den band te zoeken, zoodat ze tot een ander huwelijk kan overgaan.” ²⁾

Overigens zal uit het voorafgaande duidelijk zijn, waarover het tusschen de Commissie en mij bestaande geschil *niet* en waarover het *wel* loopt.

Het Rapport onderscheidt terecht tusschen tweeërlei vraag. De *eerste* is, wat den Christen voor God geoorloofd is; de *tweede*, wat de Overheid met het oog op de bestaande toestanden mag toelaten. ³⁾ Niet inzake de tweede, maar uitsluitend inzake de *eerste* vraag liepen onze meeningen uiteen.

Dienaangaande heb ik de in het Rapport verdedigde opvatting aldus weergegeven, *dat ook kwaadwillige verlating den Christen vrijheid voor God geeft, echtscheiding aan te vragen.*

Hiertegenover formuleerde ik dan mijne eigen stelling aldus: *dat de Heilige Schrift ondubbelzinnig leert, dat hoererij in dezen de alleen genoegzame grond is.*

1. De leer der Heilige Schrift.

De hoofdzaak is, *wat de Heilige Schrift in dezen leert.* Het Rapport handelt hiervan in zijn 1e, maar ook nog in zijn 3e deel ⁴⁾ en het is vooral tegen de in dit 3e deel gegeven voorstelling, dat mijn bezwaar zich richt.

1. De belangrijkste plaatsen zijn Matth. 5 : 32 en de overeenkomstige teksten in de evangeliën, waar Christus zegt, dat wie zijne vrouw verstoot (anders dan om hoererij) maakt, dat zij overspel ondergaat ⁵⁾, en dat ook hij, die de verstootene trouwt, overspel doet.

De strekking van het dienaangaande door het Rapport betoogde is deze, dat Christus in Matth. 5 : 32 voor de geloovigen niet den absoluten regel stelt, dat scheiding op geen anderen grond dan overspel geoorloofd is. ⁶⁾ Hiertegenover wordt dan gezegd, dat Christus hier alleen verbiedt „de lichtvaardige en ongeoorloofde echtscheidingen” en „overspel als het sterkst sprekende geval noemt, waarin echtscheiding wel geoorloofd is.” ⁷⁾

In deze uitdrukkingen ligt strikt genomen opgesloten, dat de Schrift ons niet in bijzonderheden leert, in welk geval of welke gevallen echtscheiding geoorloofd is. Nu gaat het Rapport door eene „gelukkige inconsequentie” in deze lijn niet verder, maar houdt zich aan de twee uitzonderingen, die het meent uit de Schrift zelve te mogen afleiden. Maar de redeneering blijft toch m.i. gevaarlijk, en zou vooral zoo de Synode hiermede haar instemming betuigde door anderen kunnen worden gebruikt om nog andere scheidingsgronden ingang te doen vinden.

De voor genoemde bewering aangevoerde gronden schijnen mij dan ook geheel onvoldoende.

¹⁾ a. w. blz. 119. ²⁾ a. w. Cap. IV, Qu. I, vgl. Rapport blz. 20. ³⁾ Rapport blz. 17; 24 v. ⁴⁾ Blz. 18 v.v. ⁵⁾ Rapport blz. 9. ⁶⁾ Blz. 19. ⁷⁾ Blz. 19.

Allereerst wordt gezegd, dat de uitspraken van Christus *niet in legalen zin, d.w.z. als wettelijke voorschriften* mogen worden opgevat.¹⁾ Immers zou dit in strijd zijn met het karakter van Christus' prediking en zou het buitendien Christus met zichzelf in tegenspraak brengen, daar Hij op de eene plaats voor het geval van hoererij eene uitzondering maakt en op eene andere echtscheiding *zonder eenige uitzondering* voor ongeoorloofd verklaart. Daarom zijn die uitspraken op te vatten niet als wetsvoorschriften, maar als *ethische normen*.

De hier gemaakte tegenstelling is mij niet geheel duidelijk. De bedoeling kan niet zijn, dat Christus' uitspraken geene Goddelijke wet zouden zijn met bindende kracht; immers het ontvouwen der Goddelijke wet behoort wel degelijk tot Christus' prediking. Daarom is het m. i. juister, wat elders in het Rapport wordt gezegd, dat Christus hier niet spreekt als burgerlijke overheid zooals Mozes, maar als de hoogste Wetgever in geestelijke zaken.²⁾ Waarschijnlijk zal dat ook hier de bedoeling wel zijn. Maar dan is het belang der opmerking hier niet in te zien. Er kan dan toch wel uit volgen, dat hier geen regel wordt gegeven, waaraan de overheid in absoluten zin gebonden is; maar niet, dat deze regel niet in absoluten zin zou gelden voor de persoonlijke conscientie — en dat is de vraag waarom het hier gaat.

Dit missen van het absoluut karakter kan m. i. ook niet volgen uit het feit, dat elders de uitspraken van Christus in een anderen vorm, nl. zonder de uitzondering voor het geval van overspel, voorkomen. Immers geldt hier de regel, dat men om den vorm en den zin van Jezus' woorden te kennen de uitspraken der verschillende evangelisten heeft samen te voegen. Dat Marcus en Lucas alleen den regel noemen, kan geen misverstand wekken, zoo men slechts in aanmerking neemt, dat de Heiland blijkens Mattheus ééne uitzondering — maar dan ook slechts die ééne — op dezen regel heeft gemaakt. Bij het historisch overzicht zal ons blijken, dat deze absolute opvatting ook die van Calvijn en Beza was; ze stonden hierin zóó sterk, dat ze — hoewel in het geval van 1 Cor. 7 : 15 echtscheiding voor geoorloofd houdend — toch niet wilden toegeven, dat Paulus hier eene nieuwe uitzondering aan den door Christus gestelden regel toevoegde.

2. Zelfs indien de Schrift — in tegenstelling met mijne in het bovenstaande uiteengezette meening — nog andere voor het Goddelijk recht geldige scheidingsgronden zou erkennen, dan zou dit *nooit kunnen gelden van de kwaadwillige verlating* (voorloopig afgezien van het ééne geval van 1 Cor. 7 : 15). Immers wordt deze grond door de Schrift *uitdrukkelijk als voor God ongeldig gekenschetst*.

In Matth. 5 : 32b staat, dat wie de verstootene vrouw trouwt, overspel doet. De Commissie en ik zullen het eens zijn, dat dit alleen geldt van haar, die om eene andere reden dan hoererij is verstooten, of — om mij aan de uitdrukking van het Rapport te houden — van eene, die lichtvaardig verstooten is.³⁾ Maar van deze geldt dan toch, dat niemand haar kan huwen zonder overspel te doen, natuurlijk omdat de verstooting, zooals

¹⁾ Blz. 19; de cursiveeringen zijn van mij. ²⁾ Blz. 8. ³⁾ Anders de Roomschen en ook Zahn.

het Rapport terecht zegt, „geene ontbinding van het huwelijk voor God was.”

Intusschen zegt het Rapport ¹⁾, dat deze uitspraak van Christus niet slaat op de kwaadwillige verlaten, maar op iets geheel anders.

Inderdaad is hier, woordelijk genomen, geen sprake van eene *verlaten*, maar van eene *verstooten* vrouw (de door onze Statenvertaling gebezigde uitdrukking „de verlatene” beteekent: „die men van zich gelaten”, „verstooten” heeft). In het wezen der zaak echter staat de verlaten vrouw hier zeker met de verstootene gelijk. Mr Anema ²⁾ merkt in zijn studie op, dat de voortdurende en volgehouden verwerping uit de echtelijke woning met kwaadwillige verlaten is gelijk te stellen. Hetzelfde volgt ook uit de vroeger medegedeelde definities, die het wezen der kwaadwillige verlaten zoeken in de weigering der samenwoning. ³⁾ Trouwens, het zou ook niet zijn in te zien, waarom iemand, die uit de echtelijke woning vertrekt en zijne vrouw alleen laat, zwaarder vergrijp tegen het huwelijk pleegt dan een ander, die erin blijft, maar zijne vrouw wegzendt; het resultaat — de opheffing der samenleving — blijft geheel hetzelfde, en waarschijnlijk zal men oordeelen, dat de laatstgenoemde vorm dier verbreking, dus de wegzending, nog de meest hardvochtige en meest schuldige is.

Intusschen brengt het Rapport als bedenking in, dat de verstooting als scheiding bedoeld was, terwijl men onder kwaadwillige verlaten verstaat, „dat de man zonder echtscheiding aan te vragen, zijne vrouw verlaat, apart gaat wonen en alle huwelijksgemeenschap met haar verbreekt.” Nu is reeds deze definitie m. i. onjuist, omdat het „zonder echtscheiding aan te vragen” niet tot het wezen der kwaadwillige verlaten behoort. Een gehuwde, die samenwoning weigert, is een verlater ⁴⁾ en blijft dat ook, als hij eene (voor God niet geldige) echtscheiding aanvraagt en verkrijgt. De vrouw van Caraccioli was ook volgens het Rapport een kwaadwillig verlaatster ⁵⁾ en toch had zij in Italië echtscheiding verkregen. ⁶⁾ Maar bovendien: wanneer iemand zijne wederhelft verlaat zonder formeele scheiding, dan heeft hij niet *meer*, maar *minder* gedaan dan de verstooter, op wien Christus het oog heeft. Indien het huwelijk voor God niet ontbonden is (en dus geen nieuw huwelijk geoorloofd), wanneer iemand, *met de uitgesproken bedoeling om te scheiden en voldoende aan den door Mozes' wet voorgeschreven vorm*, zijn vrouw wegzendt — dan zal het zeker niet ontbonden zijn, wanneer iemand, zonder zelfs den wil tot scheiding uit te spreken, zijne vrouw verlaat. ⁷⁾ Volgens de redeneering van het Rapport had Caraccioli wel mogen scheiden, toen zijne vrouw weigerde hem te volgen, en dus eene verlaatster was; maar niet meer, toen zij echtscheiding had gevraagd en verkregen, immers viel het geval toen onder den regel van Matth. 5 : 32b. Ieder gevoelt het onhoudbare van dit standpunt.

Men kan echter nog zeggen — en het Rapport schijnt ook dit te willen

¹⁾ Blz. 22 v. ²⁾ Mr A. Anema. De gronden voor echtscheiding in het Nederlandsch burgerlijk recht, Wageningen 1904, blz. 87. ³⁾ Boven blz. 36. ⁴⁾ Vgl. de definitie, boven blz. 36. ⁵⁾ Blz. 15. ⁶⁾ Anema, a. w. blz. 50.

⁷⁾ Merkwaardig is dan ook, dat het Rapport later zelf dit onderscheid verwaarloost en — wat daar *niet* zonder bedenking is — heel de leer der huwelijksontbinding wegens *verlaten* baseert op wat de apostel zou zeggen van een huwelijksontbinding op grond van het feit, dat de man zich van de vrouw *gescheiden* heeft.

zeggen — dat in het geval der verlaten het huwelijk voor God ontbonden wordt, niet door de verlaten zelf, maar door de daarop gevolgde echtscheiding, die de *verlaten partij* bij de overheid aanvraagt. Terwijl de verstooting met scheidbrief *op willekeurige gronden* geene voor God geldige scheiding is, zou eene scheiding *op grond van verlaten* dit wel zijn. Ook deze redeneering echter (die bovendien ingaat tegen de meening der meeste theologen, op wie het Rapport zich beroept) gaat niet op. De uitspraak van Christus: „die de verstootene trouwt, doet overspel” wordt dan feitelijk aldus aangevuld: „tenzij er nog eene voor God geldige scheiding op grond der verlaten tot stand komt.” Voor onzen tijd zou dit dan bestaan in eene uitspraak der overheid, en in den tijd des Heilands, toen men deze niet kende, zou het hebben kunnen geschieden, doordat de vrouw, op grond van hare verstooting, nu ook harerzijds een scheidbrief aan den man zond.¹⁾ Ieder gevoelt echter, hoe ongeoorloofd en willekeurig het is, de uitspraak des Heilands aldus te willen wijzigen.

Nog één grond wordt door het Rapport genoemd, en dat is deze, dat de kwaadwillige verlaten schier altoos gepaard gaat met overspel, en in dat geval heeft Christus zelf echtscheiding geoorloofd. Mijn antwoord luidt: indien dit werkelijk zoo is, waarom moet dan naast overspel nog een tweede scheidingsgrond worden genoemd? Nu zegt men: het overspel kan misschien niet bewezen worden, en dan wettigt toch de kwaadwillige verlaten het vermoeden, dat die zonde is gepleegd. Ook dan echter moet men, om consequent te blijven, zeggen: de *grond voor de scheiding* is overspel, en het *bewijs voor het overspel* wordt ontleend aan de kwaadwillige verlaten. Intusschen merk ik op, dat voor mij en zeker voor velen met mij zulk een bewijsgrond al te zwak zou zijn. Terecht onderscheidt Voetius²⁾ bij de kwaadwillige verlaten tusschen tweeërlei soort: de eerste, waarbij de verlater een kuisch leven leidt; de tweede, waarbij hij eene andere vrouw of een bijzit neemt, of zich aan ongebondenheid overgeeft.³⁾ En dit is zeker geene puur academische onderscheiding. Het eenige geval van kwaadwillige verlaten, dat ik in mijne bediening ontmoette, was er een, waarbij het vermoeden van overspel door niemand werd gekoesterd.

Op grond van dit alles meen ik, dat het woord: „zoo wie de verstootene zal trouwen, doet overspel” *uitdrukkelijk ontkent, dat een Christen op grond van kwaadwillige verlaten ontbinding van het huwelijk en de daarin opgesloten vrijheid tot het aangaan van een nieuw huwelijk zou mogen zoeken.*

3. De vraag is thans, hoe het staat met 1 Cor. 7 : 15, den tekst, die dikwijls, en zoo ook door het Rapport, als bewijsplaats voor de kwaadwillige verlaten als genoegzamen scheidingsgrond is gebruikt. De apostel spreekt hier over een huwelijksgemeenschap, waarin de eene partij Christelijk, de andere Heidensch is. Nadat hij in vs 12 en 13 gezegd heeft,

¹⁾ Het verschil tusschen eene voor God wel of niet geldige scheiding bestaat toch in den *grond* der scheiding en niet hierin, of deze naar onze gebruiken door de overheid dan wel naar de toenmalige gebruiken door de personen zelf tot stand komt. Luthers uitspraak dienaangaande (Rapport blz. 13) wordt door Beza terecht verworpen (a. w. blz. 125).

²⁾ Vgl. ook het Rapport zelf op blz. 10: „Is er verlaten geweest zonder overspel, dan blijve men ongehuwd.” ³⁾ a. w. cap. IV, inleiding.

dat dan de Christelijke partij de andere niet mag verstooten, stelt hij in vs 25 het geval, dat de niet-Christelijke scheidt, en zegt dienaangaande: „maar indien de ongelooovige scheidt, dat hij scheidt; want de broeder of de zuster is in zulke gevallen niet geknecht.” Het Rapport leest hierin (in overeenstemming met vele oude theologen), dat de verstooten partij alsdan het recht heeft om een nieuw huwelijk aan te gaan.¹⁾ Verder wordt hieruit dan afgeleid, dat dus kwaadwillige verlaten wegens verschil van religie grond is voor eene finale echtscheiding. En tenslotte wordt daaruit weer bij wijze van analogie geconcludeerd, dat ook kwaadwillige verlaten uit andere oorzaken datzelfde recht geeft.

Vooreerst merk ik op, dat zelfs indien de hier gegeven opvatting van den tekst juist ware, *de gevolgtrekkingen m. i. nog niet geldig zouden zijn.*

Reeds de gevolgtrekking uit de hier genoemde „scheiding” tot kwaadwillige verlaten (zij het dan uit oorzaken van religie) gaat m. i. niet geheel op. Deze „scheiding” toch was wel geene daad door of voor de overheid (deze kwam bij sluiting of ontbinding van het huwelijk niet te pas²⁾), maar was toch naar de toenmalige rechtsbegrippen eene formeele ontbinding van het huwelijk. Dit nu is kwaadwillige verlaten als zoodanig nog niet (al kan ze ermede gepaard gaan). Zoolang, naar de latere usantie, de overheid het huwelijk niet ontbonden verklaarde, blijft de wettige huwelijksband bestaan; misschien wil de verlater niet eenmaal uitspreken, dat hij ontbinding wil; wellicht verklaart hij zelfs het tegendeel. Daarom zou de conclusie uit 1 Cor. 7 : 15 tot het geval der kwaadwillige verlaten (uit godsdienstvaar) dan slechts opgaan, wanneer de verlater of verlaatster, zooals de vrouw van Caraccioli, zoover is gegaan, dat hij of zij ook echtscheiding heeft gevraagd en verkregen.

Nog veel minder echter is te aanvaarden de conclusie, dat nu ook vrijwillige verlaten *als zoodanig* een genoegzame grond tot finale ontbinding van het huwelijk is. Immers zagen we, dat dit in lijnrechten strijd zou zijn met de uitspraak van Christus in Matth. 5 : 32b. Indien Paulus hier kwaadwillige verlaten uit religie-oorzaken als scheidingsgrond aanmerkt, dan zou dit uitsluitend zijn grond kunnen vinden in het bijzondere van het geval, waardoor hier de door Christus gestelde regel niet zou gelden. We zullen later zien, dat dit ook de opinie van Calvijn en ten deele zelfs van Beza is.

Thans echter kom ik tot het fundament, waarop het geheele betoog is opgebouwd: de bewering, dat in 1 Cor. 7 : 15 aan de uit religie-vaar verstooten partij veroorloofd zou worden, een nieuw huwelijk aan te gaan.

De door het Rapport geboden motiveering dezer bewering³⁾ bestaat hoofdzakelijk in de weerlegging der argumenten, door de tegenpartij aangevoerd voor de stelling, dat de verstooten partij *niet* hertrouwen mag.

Zoo is een belangrijk argument voor deze stelling dit, dat verlof tot hertrouwen zou strijden met wat Christus zegt aangaande het huwen eener verstooten vrouw (Matth. 5 : 32b). Naar de meening van het Rapport gaat dit echter niet op, daar Paulus *in ieder geval* iets anders⁴⁾ zegt dan Christus. Terwijl toch Deze *het echtscheiden* (behalve wegens overspel)

¹⁾ Blz. 20. ²⁾ Rapport blz. 11. ³⁾ Blz. 20. ⁴⁾ „Anders” hier niet bedoeld in den zin van „tegenstrijdig”.

verbiedt, verklaart Paulus in het door hem genoemde geval *echtscheiden voor geoorloofd*.

Dit nu is m. i. *beslist onjuist*.¹ Christus' echtscheidingsverbod wordt door Paulus, ook voor het gemengde huwelijk, ten volle gehandhaafd; immers verbiedt hij aan de Christelijke partij te scheiden (vs 12, 13). Maar in vers 15 spreekt de apostel van echtscheiding als eene daad van den ongeloofige. Over dezen heeft hij niet te gebieden. Daarom zegt hij: „indien hij scheidt, dat hij scheidt”. Hiermede wordt die daad in het allerminst niet gebillijkt. Immers komt zijne daad voort uit haat tegen het Christendom. De uitdrukking „dat hij scheidt” beteekent daarom (zooals niet alleen de meeste nieuwere, maar ook b.v. reeds Beza¹) opmerkte): „men late hem daarin zijn gang gaan, en late het voor zijne eigen verantwoording.”

Natuurlijk geeft de apostel daarin aan de Christelijke partij een zeker verlot, doch dit is geen verlot om te scheiden — dat doet ze niet en kan ze ook niet meer, als ze weggezonden of verlaten is — maar een verlot om in die daad te *berusten*; ze behoeft niet te trachten, die scheiding „door rechterlijken dwang of moreele pressie te voorkomen.”²)

In dit alles ligt dan ook geene reden om te meenen, dat deze scheiding nu zou zijn „eene finale scheiding, waarna een nieuw huwelijk geoorloofd is.” Dat is de kwestie waarover het gaat, en hier is de stelling, die *bewezen* moet worden. Zelfs indien de Commissie de argumenten voor de tegengestelde meening zou hebben weerlegd, zou ze daarmede hare eigen stelling nog niet bewezen hebben; de mogelijkheid bestaat toch ook, dat noch het een noch het ander uit de Schrift te bewijzen valt.

Nu kan het positief bewijs zeker niet hierin liggen, dat dit door heel de Christelijke Kerk, zelfs door de Roomsche, is aangenomen. Ook indien dit juist zou zijn³), dan zouden we toch blijven vragen naar de *gronden*, waarop dit is geschied. Inderdaad brengt het Rapport den voornaamsten hiervan ter sprake, als het wijst op de uitdrukking: „de broeder of zuster wordt in zoodanige gevallen niet dienstbaar gemaakt” (juister: „is..... niet dienstbaar, niet geknecht”), en op de kanteekening der Statenvertalers, volgens welke dit wil zeggen, dat de geloovige partij niet gehouden is, den band des huwelijks verder te houden of ongetrouwd te blijven.

Hier hebben we het voornaamste argument, waarop vele oude Gereformeerde schrijvers zich voor de genoemde stelling hebben beroepen.⁴)

Dit argument kan echter niet worden aanvaard. Er is in het verband geene enkele aanduiding, dat de uitdrukking een zoo specialen zin zou moeten hebben; in ieder geval kan ze op zijn minst evengoed iets anders beteekenen, en ze wordt dan ook door verreweg de meeste nieuwere uitleggers in een anderen zin verstaan.

Volgens velen duidt ze aan, dat de Christelijke partij vrij is van den last, met de Heidensche partij (die zich afscheidt) te moeten samenleven,

¹) A. w. blz. 118 v. ²) Bachmann in Zahns Kommentar, 2e Aufl. 1910.

³) Dat deze opvatting in het canonieke recht de overhand heeft verkregen, zegt niet, dat ze in de Christelijke kerk van den aanvang af algemeen is geweest. De kerkvaders waren hierin niet eenstemmig en de synode van Arles (314) besliste in tegengestelden zin (Godet's commentaar op 1 Cor. 7 : 15).

⁴) Vgl. Beza a. w. blz. 118 v.

m. a. w. het huwelijk voort te zetten.¹⁾ Volgens een ander is de beteekenis deze, dat de Christelijke partij geene gewetensbezwaren moet hebben, dat haar huwelijk in tegenstelling met het gebod van Christus (vs 10) nu toch ontbonden is.²⁾

M. i. lijdt het geen twijfel, of deze nieuwere uitleggers hebben hierin inderdaad de waarheid aan hunne zijde.

De andere opvatting heeft niet alleen niets *voor*, maar veel *tegen* zich. Vooreerst wordt er niet gezegd, dat de broeder of zuster niet *gebonden* is, maar (zooals ook uit de Statenvertaling blijkt), dat hij niet *dienstbaar*, niet *geknecht* is. Hiermede kan moeilijk de *huwelijksband* zijn aangeduid. Bovendien ziet de uitdrukking „in zoodanige gevallen” niet slechts op dit eene, maar op *al dergelijke* gevallen.³⁾ Daarom is de opvatting onjuist, alsof Paulus hier voor dit ééne geval den huwelijksband voor ontbonden verklaart; veeleer stelt hij hier den algemeenen regel, dat de huwelijksband, die de Christelijke met eene Heidensche partij verbindt, de eerste niet in eene knechtelijke of slaafsche verhouding brengt, maar haar toch altijd een zekere mate van vrijheid laat. Deze vrijheid heeft de apostel reeds aangeduid, toen hij zeide: „indien de ongeloovige scheidt, dat hij scheidt”. De geloovige partij kan zich daarbij neerleggen, zonder daarover bezwaard te zijn; want de huwelijksband is wel een nauwe, maar geen slaafsche band, eischt niet, dat men trots alles het huwelijksleven voortzet, of misschien zelfs terwille van het huwelijk het geloof zou verloochenen.

Is er dus geen grond voor de meening, dat de apostel hier eene volkomen ontbinding van het huwelijk leert, dan is er alle reden om aan te nemen, dat het *tegendeel* zijne bedoeling is geweest. Hij heeft toch eerst herinnerd aan het verbod des Heilands aangaande de scheiding, en aangaande hertrouw na de scheiding (vs 10, 11).⁴⁾ Hierin is ook het her-

¹⁾ H. Olshausen, *Biblischer Commentar III*, 2e Aufl., Königsberg 1840. H. A. W. Meyer, *Commentar*, 2e Aufl. 1849; evenzoo de nieuwere bewerking van Heinrici (1896).

F. Godet in zijn *Kommentaar* (Ned. vert. van Dr G. Keizer, Kampen 1904) zegt van de woorden „is niet dienstbaar”, dat zij „eenvoudig de scheiding toelaten, zonder, noch in duidelijke woorden, noch stilzwijgend de gedachte toe te laten van een nieuw huwelijk.”

R. A. Robertson in de *Critical and exegetical Commentary 2nd edition* Edinburgh 1914: „al wat de uitdrukking duidelijk beteekent, is, dat hij of zij zich door Christus' verbod der echtscheiding niet zoo gebonden behoeft te gevoelen, dat men niet zou durven vertrekken, als de Heidensche partij op scheiden aandringt”. — Evenzoo W. Robertson Nicoll, *The Expositor's Greek Testament*, Vol. II, London 1917.

Onder de mij ten dienste staande nieuwere commentaren vind ik (van Bessers meer practische Bibelstunden afgezien) eene wezenlijk andere opvatting slechts bij een enkele, het duidelijkst bij Parry in de *Cambridge Greek Testament for schools and colleges* 1916, die vertaalt door: „is niet gebonden” en daarbij aantekent „dit schijnt het verlof tot een ander huwelijk in zich te sluiten”.

Over Schmiedel en Lietzmann zie beneden.

²⁾ B. Weisz t.a.p. — Hoewel Bachmann in *Zahns Commentar zum Neuen Testament*, 2e Aufl., Leipzig 1910, iets minder duidelijk is, stelt hij toch dezelfde gedachte op den voorgrond, als hij zegt, dat Paulus' uitspraak van het „niet geknecht” zijn dient om te voorkomen, dat iemand van zijn innerlijken vrede beroofd werd door twijfel of zulk een scheiding wel voor God geoorloofd was (blz. 274). — Evenzoo Joh. Weisz in de laatste uitgaaf van Meyer (1910).

³⁾ Bachmann t.a.p.

⁴⁾ De uitzondering voor het geval van overspel wordt niet uitdrukkelijk vermeld, maar daarom toch niet ontkend, vgl. Rapport bl. 11.

trouwen der *verstootten* vrouw verboden. Zelfs had Christus speciaal met het oog op deze Zijn verbod gegeven. Dat Paulus het speciaal weergeeft met het oog op de vrouw, die *zichzelf* heeft afgescheiden, kan alleen zijn oorzaak vinden in den aard der gevallen, waarover Paulus' advies is gevraagd.

Vanaf vs 12 voegt de apostel nu met zijn „zeg ik, niet de Heere” aan het gebod des Heilands zijne apostolische raadgevingen toe voor de „anderen”, wier vragen door het bovenstaande nog niet zijn opgelost. Reeds van te voren is het hoogst onwaarschijnlijk, dat hij dit zou hebben gedaan in den zin van eene *wijziging* of *beperking* van Christus' gebod. Om deze opvatting te aanvaarden, zouden we hiervoor al zeer overtuigende gronden moeten hebben. Daar deze, gelijk we zagen, ontbreken, is aan te nemen, dat des apostels raadgevingen nadere bijzonderheden betreffen, waarin des Heilands woord geene rechtstreeksche uitspraak doet. Deze raadgevingen bewegen zich daarom binnen den regel, door den Heere gesteld, en geven daarvan de nadere toepassing. Zoo blijft het verbod van scheiden en van hertrouw na scheiding wel in zijne volle kracht, maar men moet er geen slaafschen band van maken in den boven omschreven zin.

Het is dan ook zeer wel te verstaan, dat de overgroote meerderheid der nieuwere uitleggers hier geen grond vinden voor de meening, als zou Paulus hier aan de onschuldige partij veroorloven, een nieuw huwelijk aan te gaan.¹⁾

¹⁾ Zeer uitvoerig is de door mij voorgestane meening uiteengezet door Olschhausen, o. a. in zijn *Biblischer Commentar* III, 2e Aufl. Königsberg 1840.

Diens meening werd weliswaar door Meyer in zijn *Kommentar*, 2e Aufl. 1840, bestreden, maar toch gaf deze toe, dat Paulus in dezen *geene uitdrukkelijke uitspraak doet*: immers het „is niet dienstbaar” ziet ook volgens hem niet op de vrijheid om weer te huwen, maar stelt alleen vrij van den dwang het huwelijk voort te zetten. Alleen meent hij, dat de eerstgenoemde vrijheid toch uit Paulus' woorden valt *af te leiden*. Immers, daar Paulus het scheidingsverbod van Christus niet liet slaan op gemengde huwelijken, zal hij ook Christus' verbod van een nieuw huwelijk daarop niet toegepast hebben. — Hiertegen heb ik boven (blz. 15) aangehouden, dat Paulus Christus' scheidingsverbod ook voor gemengde huwelijken handhaaft; en daarmede vervalt de geheele redeneering.

Terecht wordt dan ook in de latere door Henrici bezorgde uitgaaf (Göttingen 1896) hiertegen opgemerkt, dat het met het oog op vs 11 veiliger is te concludeeren, dat de geloovige partij, nadat de andere zich gescheiden heeft, ongehuwd moet blijven. (Wel zegt Henrici blz. 225 noot, dat Paulus het „goede recht eener definitieve scheiding” erkent; doch daar deze scheiding volgens hem niet het recht tot hertrouwen insluit, bedoelt hij met die „definitieve scheiding” toch geene huwelijksontbinding in den zin waarvan wij hier handelen.)

Nog beslister spreekt zich uit B. Weisz (*Bibl.-Theol. d. N. T.*, 7e Aufl. 1903, blz. 384 v.), die er o. a. op wijst, dat de vrijheid om weer te huwen rechtstreeks tegen vs 11 zou ingaan.

Bachmann in Zahn's *Kommentar zum Neuen Testament*, 2e Aufl. Leipzig 1910 zegt wel, dat Paulus de meening bestrijdt, alsof zulk een huwelijk onder geene omstandigheden ontbindbaar zou zijn; maar naar het schijnt denkt ook Bachmann daarbij toch niet aan eene ontbinding in den door ons bedoelden zin. Niet alleen spreekt hij niet van een recht om te hertrouwen; maar hij omschrijft ook de vrijheid van den Christen enkel aldus, dat deze zich niet tegen den wil der andere partij aan het huwelijk behoeft vast te klampen (blz. 276), doch de scheiding rustig over zich kan laten komen en het niet noodig is, te trachten de scheiding door rechtelijken dwang of moreele pressie te verhoeden noch om zich den innerlijken vrede daardoor te laten rooven (blz. 274). — Evenzoo Joh. Weisz in de laatste uitgaaf van Meyer (1910).

A. Robertson in de *Critical and exegetical Commentary*, 2nd edition, Edinburgh

2. Het getuigenis der historie.

Op het exegetisch onderzoek laat het Rapport volgen een overzicht van het standpunt, door de Christelijke Kerk in het algemeen en de Gereformeerde kerk in het bijzonder in dezen ingenomen. Uitgangspunt is hier de juiste overweging, dat wel Gods Woord beslist, maar toch bij de vraag, hoe de uitspraken van Gods Woord zijn op te vatten en welke praktische gevolgen daaruit zijn af te leiden, rekening moet worden gehouden met de leiding des Heiligen Geestes, die de Kerk immers in alle waarheid leiden zal (Joh. 16 : 13).

Hieruit volgt dan echter ook, dat het oordeel der vaderen voor ons dan alleen waarde heeft, wanneer blijkt, dat ze in den zin van Gods Woord zijn ingeleid, en hunne meening op dat Woord gegrond is. Eene meening der ouden, die niet dit kenmerk vertoont, heeft voor ons geenerlei gezag. Ik stel me voor, speciaal uit dit oogpunt de leer en de praktijk der vaderen iets nader te beschouwen.

Het Rapport komt tot de conclusie, *dat onze Gereformeerde kerken steeds geoordeeld hebben, dat behalve overspel ook kwaadwillige verlaten een wettigen grond tot echtscheiding oplevert.*¹⁾

Met het oordeel van „onze kerken” wordt hier blijkbaar bedoeld wat onze kerken in hare officieele samenkomsten hebben uitgesproken; want elders wordt hiernaast het oordeel der theologen afzonderlijk vermeld, als het heet, dat deze opinie is voorgestaan „door onze Gereformeerde Kerken en de meeste onzer Gereformeerde theologen.”²⁾

De vraag, die ons thans moet bezighouden, is natuurlijk allereerst, of deze meening aangaande het oordeel onzer kerken en der meeste Gereformeerde theologen juist is; maar dan ook verder, of het, voorzover het juist is, ons aanleiding geeft, het voorafgaand onderzoek der Schriftgegevens nader te herzien.

1914, zegt, dat de conclusie, dat de Christelijke partij hertrouwen mag, niet veilig uit den tekst is af te leiden.

Eveneens Godet (zie boven noot 34).

Evenzoo zegt W. Robertson Nicoll, *The Expositor's Greek Testament*, Vol. II, London 1917: „of de vrijheid van den onschuldig gescheidene zich uitstrekt tot hertrouw, blijkt niet..... Met het oog op vs 11 is de gevolgtrekking, dat de gescheidene ongehuwd moet blijven, de veiligste.”

Ook G. B. Stevens, *The Theology of the New Testament*, 2nd ed., 1911, blz. 450, meent, dat de apostel niet bedoelt, vrijheid tot hertrouw te geven waarvoor deze auteur zich speciaal beroept op de uitspraak, dat alleen de dood den huwelijksband ontbindt (vs 39).

Evenzoo zegt Alford, *The Greek Testament* Vol. II 1899: „de kwestie van hertrouwen na zulk eene scheiding wordt hier opengelaten.”

Hiernaast vind ik slechts enkele vertegenwoordigers der andere meening. Schmiedel in *Holtzmanns Handkommentar zum Neuen Testament II*, 1891, zegt op bl. 109: „Hertrouw (der Christelijke partij) zou hij volgens vs 15c wel toestaan; echter was eene uitdrukkelijke vraag hierover blijkbaar niet gesteld.” (Overigens vindt hij het geheel onjuist, hieruit tot kwaadwillige verlaten als scheidingsgrond te concluderen).

Soortgelijk schijnt de opvatting van Lietzmann te zijn in zijn *Handbuch zum Neuen Testament* 1907.

Over Parry zie boven, noot 34.

1) Blz. 18, 22, cursiveering van mij. 2) Cursiveering van mij.

1. Calvijn.

Wat de meening van Calvijn betreft, is het m. i. een der verdiensten van het Rapport, duidelijk in het licht te hebben gesteld, dat de Hervormer (gelijk trouwens ook Luther dit reeds had gedaan) onderscheidt tusschen *het geestelijk regiment, dat God in Zijn kerk voert* (of den eisch, dien God aan de consciëntie der geloovigen stelt) *en de burgerlijke regeering, die de Overheid uitoefent*, daar de laatste soms kan toelaten, wat niet is naar den strengen eisch van Gods wet.

Ons geschil gaat over het eerste punt. Dienaangaande zij toegegeven, dat volgens Calvijn het huwelijk finaal ontbonden kan worden door kwaadwillige verlating *in het ééne speciale geval van verlating uit godsdiensthaat*.

Ook daarin echter bestaan er tusschen den Hervormer en de Commissie belangrijke geschilpunten. Vooreerst deelt de eerste geenszins de opvatting, alsof Matth. 5 : 31, 32 geen absoluut bindende kracht zou hebben. Wel meent het Rapport zich voor die meening op Calvijn te kunnen beroepen. Immers heeft volgens dezen Christus „niet willen zeggen dat echtscheiding nimmer geoorloofd was, maar alleen verboden de lichtvaardige en ongeoorloofde echtscheidingen.”¹⁾ Deze zinsnede zou zelfs den indruk kunnen vestigen, alsof Christus in Matth. 5 slechts een algemeen beginsel heeft uitgesproken, waarop nog wel allerlei uitzonderingen mogelijk zouden zijn.²⁾ Daarom is het te meer noodig op te merken, dat dit beroep op Calvijn moet berusten op eene — zij het dan ook begrijpelijke — vergissing. Het in het Rapport beweerde heeft Calvijn *niet* gezegd; wel iets, dat er op gelijk, maar in een heel ander verband en een geheel anderen zin. Bij de uitdrukking „en die de verlatene trouwt, doet overspel” (Matth. 19 : 9) teekent hij aan, dat sommigen (zeker de Roomschen) hieruit ten onrechte afleiden, dat bij *elke* scheiding (ook wegens overspel) een nieuw huwelijk ongeoorloofd is. Daartegenover stelt hij nu: „wanneer Christus hem van overspel beschuldigt, die de verstooten vrouw trouwt, is het zeker, dat dit alleen ziet op de ongeoorloofde en lichte-zinnige echtscheidingen.” Dit beteekent dus niet, dat Christus het eenigermate onbeslist zou hebben gelaten, in welk geval echtscheiding geoorloofd is; maar wil zeggen, dat in het door Christus geoorloofde geval het ook eene *werkelijke ontbinding* van het huwelijk mag zijn, en niet slechts eene scheiding van tafel en bed, zooals Rome leert.

Dat Calvijn Christus' voorschrift van het „niet verstooten, tenzij wegens overspel” wel degelijk als in den strengsten zin bindend beschouwt, blijkt duidelijk genoeg. Hij zegt, dat hier „aangaande den heiligen en onontbindbaren band des huwelijks een stellige *wet* is gegeven”³⁾. In tegenstelling met de meening van het Rapport, dat het geval van hoererij niet de eenige uitzondering op dezen regel is⁴⁾, zegt hij: „Er wordt echter eene uitzondering aan toegevoegd, omdat eene vrouw door te hoereeren, zich als een rottend lid van den man afscheidend, dezen vrij maakt. Wie andere gronden uitdenken, zijn, omdat zij willen zijn boven den hemelschen Leermeester, met recht te verwerpen.”⁵⁾

¹⁾ Blz. 19. ²⁾ Vgl. boven blz. 37. ³⁾ Comm. op Matth. 19 : 3 v.v. Cursivering van mij (Lat. „certa lex”). ⁴⁾ Blz. 19. ⁵⁾ Comment. op Matth. 19 : 9.

Dat toch Paulus hiernaast „in 1 Cor. 7 : 15 eene andere oorzaak” noemt, meent Calvijn hiermede te kunnen rijmen door de opmerking, dat Paulus hier niet spreekt over „een billijken grond van verstooting”, maar slechts handelt over de vraag, „of een vrouw aan een ongelooovigen man verbonden blijft, wanneer zij, uit haat tegen God op onvrome wijze verstooten zijnde, niet anders weer bij hem in de gunst kan komen dan wanneer zij God verloochent. Daarom is het geenszins bevreemdend, wanneer Paulus de oneenigheid met een sterfelijk mensch verkiest boven de vervreemding van God.”

Op de beteekenis en de kracht dezer redeneering kom ik nog terug. Maar uit het voorafgaande blijkt in ieder geval, dat Calvijn Jezus' uitspraak wel degelijk beschouwt als een bindenden regel, waaraan geene andere uitzondering mag toegevoegd dan de door Christus zelf genoemde.

Wat nu het geval van 1 Cor. 7 : 15 betreft, zou men bij de pas weergegeven opmerking nog kunnen twifelen, of Calvijn hier werkelijk aan eene ontbinding van het huwelijk denkt. In zijn commentaar op 1 Cor. 7 : 15 spreekt hij zich dienaangaande echter iets duidelijker uit. Hij zegt hier, dat Paulus de geloovige partij, die door de ongelooovige verstooten wordt, vrij verklaart. „Want dan brengt de ongelooovige tot stand eene afscheiding van God, meer dan van den mensch, zijn(e) echtgenoot(e).” Ofschoon Calvijn hierbij nu niet uitdrukkelijk spreekt van de vrijheid om een nieuw huwelijk aan te gaan, zal ik toch niet tegenspreken, dat dit wel de bedoeling zijner woorden zal zijn geweest.

Dit wordt dan echter door Calvijn zeer beslist beperkt tot dit *éene bepaalde geval* der verlating. Er is hier, zegt hij, „een bijzondere reden, omdat de eerste en voornaamste band (nl. met God) niet slechts losgemaakt, maar afgebroken wordt.”

Hoezeer de Hervormer op dit bijzondere den nadruk legt, blijkt ook uit zijne in het Rapport vermelde aarzeling aangaande de vraag, of dit ook van toepassing is op de verhouding van Roomschen en Gereformeerden.

De door Voetius e. a. getrokken conclusie uit het speciale geval van 1 Cor. 7 : 15 tot den algemeenen regel der kwaadwillige verlating wordt door Calvijn dus niet aanvaard. De redeneering, dat de grond der scheiding niet in het verschil van religie, maar in de verlating zelve ligt ¹⁾, wordt door hem niet beaamd: hij geeft juist als reden op, dat in dit bijzonder geval de verlater „zich afscheidt van God, meer dan van den mensch.”

Hoe hij over de kwaadwillige verlating in alle andere gevallen denkt, blijkt nog duidelijk uit zijn commentaar op 1 Cor. 7 : 11.

Het gaat hier over het voorschrift, dat de vrouw, die van haar man gescheiden is, ongehuwd moet blijven. Dienaangaande nu betoogt Calvijn, dat dit ook geldt, zoo de vrouw uit het huis van haar man verdreven, zoo ze door hem verstooten is. „Ook van die vrouwen, die door hun mannen niet ontvangen worden, zegt hij (de apostel), dat ze gebonden blijven, zoodat ze niet eens anderen mans mogen worden.” Op de vraag, of dit niet te hard is, voor het geval dat de vrouw haar lust niet kan bedwingen,

¹⁾ Rapport blz. 17.

antwoordt Calvijn, dat de Heere machtig is, onze aandoeningen door Zijnen Geest te beteugelen.

Calvijn legt dus sterken nadruk op het feit, dat de verstooten, en dus ook de verlaten ¹⁾ vrouw aan haar man gebonden blijft; en hoe zwaar haar dit ook moge vallen, hij wijst haar op God, en denkt er niet aan, haar te spreken van den uitweg, om bij de overheid op grond der verlating ontbinding van haar huwelijk aan te vragen.

Alleen in het geval, dat vijandschap tegen het Christendom oorzaak der verstooting is, schijnt de Hervormer op grond van vs 15 een andere meening te zijn toegedaan.

Het valt op, dat de Hervormer deze opvatting geeft zonder op bijzonderheden in te gaan en zonder bredere motiveering; en dat hij niet door een dieper gaand onderzoek naar den zin der woorden, evenals de meeste nieuwere uitleggers, tot de conclusie kwam, dat hier van eene vrijheid tot het aangaan van een nieuw huwelijk niet wordt gesproken.

M. i. is de verklaring van dit feit hierin te zoeken, dat Calvijn zich hier aansluit bij de traditioneele opvatting.

Immers werd deze verklaring reeds lang door het onder Rome geldende canonieke recht gehuldigd.²⁾ Hoe weinig nu ook Calvijn de man was, om voor Rome's uitspraken te buigen, is het toch te verstaan, dat hij op dit punt de traditioneele opvatting getrouw bleef. Immers was het bezwaar der Hervorming tegen de Roomsche theorie juist, dat ze het scheidingsverbod *al te absoluut* opvatte; en dientengevolge lag de gedachte, dat Rome in onzen tekst toch eene te vrije opvatting had verkondigd, zeker minder voor de hand.

Intusschen bleef ook Calvijn op het geheel exceptioneele van het in 1 Cor. 7 : 15 genoemde geval den nadruk leggen.

Nu zegt het Rapport ³⁾, dat Calvijn later een ruimer standpunt heeft ingenomen. De hiervoor aangevoerde gronden schijnen me echter ontoereikend.

In het geval van Caraccioli heeft hij geraden, dat het advies van Petrus Martyr en andere theologen zou worden ingewonnen, welk advies hij beloofde te zullen onderschrijven. Toen dit gunstig uitviel, verkreeg Caraccioli scheiding van den magistraat.⁴⁾ Dit maakt den indruk, dat Calvijn persoonlijk ook hier zelfs aarzelde, of de regel van 1 Cor. 7 wel op het geval van Roomsche en Gereformeerde was toe te passen. *In geen geval* blijkt hier echter, dat hij kwaadwillige verlating *als zoodanig* als scheidingsgrond aanvaardde.

Behalve op het geval van Caraccioli beroept het Rapport zich nog op de huwelijksordonnantie, die de overheid van Genève na inwinning van Calvijns advies vaststelde. In het voorbijgaan merk ik op, dat de hier bedoelde bepaling niet geldt voor *elke* kwaadwillige verlating, maar slechts voor zulk eene, waarbij iemand ook tevens zijn woonplaats verlaat; bij de bespreking van Beza's meening kom ik hierop terug. Intusschen, al is het dan met deze beperking, toegegeven moet worden, dat hier ook een

¹⁾ Boven blz. 15. ²⁾ Anema, a. w. blz. 17, vgl. blz. 42 v.; Kitchin a. w. blz. 67

³⁾ Blz. 15; men vgl. dezelfde redeneering bij Anema, a. w. blz. 50 v.v.

⁴⁾ Anema, a. w. blz. 51.

kwaadwillige verlating, die niet uit religieuze oorzaken voortvloeit, als scheidingsgrond wordt erkend.

Het komt me echter voor, dat hieruit niet mag worden geconcludeerd tot eene verandering in Calvijns opvatting.

Vooreerst is er geen grond voor de bewering, dat we hier te doen hebben met eene *latere* opinie van Calvijn. In 1561 werd toch geene nieuwe kerkenordening gemaakt, maar vond plaats eene generale revisie, waarbij geene belangrijke zakelijke veranderingen werden aangebracht. Speciaal de huwelijksordonnantie dateert dan ook reeds uit het jaar 1545, en in de beschrijving der gronden voor echtscheiding is sinds dat jaar geen noemenswaardige verandering aangebracht. Stelt men nu daarnaast, dat de commentaar op 1 Corinthe verscheen in 1546, dan ziet men, dat de huwelijksordonnantie geen latere periode vertegenwoordigt.

Het verschil moet dan ook eene andere oorzaak hebben. Allereerst is op te merken, dat de huwelijksordonnantie gelijk heel de kerkenordening door de overheid en niet door Calvijn werd vastgesteld. Wel heeft Calvijn op de vaststelling van eerstgenoemde in 1545 invloed uitgeoefend, en er zelfs eigenhandig verschillende correcties in aangebracht.¹⁾ Maar toch was Calvijns invloed, zelfs in de laatste periode zijner werkzaamheid, niet dermate overwegend, dat de door de overheid gemaakte bepalingen als de zuivere uitdrukking van des Hervormers ideeën zouden zijn te beschouwen: men denke slechts aan wat deze kerkenordening bevat aangaande de benoeming der ouderlingen en diakenen door de overheid enz.

Bovendien echter heeft Calvijn, zooals elders in het Rapport terecht wordt opgemerkt²⁾, nadrukkelijk onderscheiden *tusschen den eisch, dien God stelt aan de consciëntie der geloovigen, en den eisch, dien de overheid moet stellen aan hare onderdanen.*³⁾

Nu behoort de huwelijksordonnantie ongetwijfeld meer tot het burgerlijk dan tot het geestelijk regiment. Weliswaar werden, tengevolge van de eigenaardige verbinding van staat en kerk in Genève, het staatkundig en kerkelijk terrein ook hier niet scherp uiteengehouden, en bleef speciaal in huwelijkszaken nog altijd iets over van de Middeleeuwsche toestanden,

¹⁾ Anema, a. w. blz. 52. ²⁾ Blz. 24 v.

³⁾ Wel weten we niet, in hoeverre Calvijn, zoo hij alleen de wet had kunnen stellen, bereid zou zijn geweest, deze onderscheiding in de praktijk toe te passen. Niet alles, wat hij aangaande het onderscheid tusschen het geestelijk en het burgerlijk regiment zegt, is hier in rekening te brengen. Immers heeft dit mede ten doel, te betoogen, dat het burgerlijk regiment, *zooals het in de praktijk is*, door den Christen niet tot hoogste richtsnoer mag worden genomen. Aangaande de vraag, hoe het regiment der overheid *moet zijn*, zegt hij o.a., dat Christus met Zijne uitspraak „wat God samengevoegd heeft, scheid de mensch niet”, ook aan de overheid den regel stelt, dat zij ongeoorloofde verstootingen niet door haar gezag zal dekken; en dat ze van hare macht misbruik maakt, als ze den man verlof geeft zijne vrouw te verstooten (Calv. op Matth. 19 : 6; vgl. Rapport blz. 15).

Maar toch heeft Calvijn de vraag, of Mozes *mocht* toelaten, wat op zichzelf verkeerd was, onder meer beantwoord met een beroep op het genoemde onderscheid tusschen het geestelijk en het burgerlijk regiment (Calvijn op Matth. 19 : 7). Al trekt hij op deze plaats daaruit nu geene conclusies voor de toenmalige overheid, de mogelijkheid voor dergelijke conclusies was hier toch gegeven; en in ieder geval de mogelijkheid, dat Calvijn althans zou kunnen *berusten* in overheidsbepalingen, die inzake echtscheidingen meer toelieten dan Gods wet aan de consciëntie veroorloofde.

waarbij de invloed der kerk vrijwel onbeperkt was. Deze huwelijksordonnantie vormt een onderdeel van de (door de overheid vastgestelde) *kerken*-*ordering*. Aan het slot wordt bepaald, dat alle huwelijkszaken, die de persoonlijke verbintenis en niet de goederen aangaan, in eerste instantie in den kerkeraad zullen worden behandeld, en zoo ze daar in der minne worden geschikt, dit dan in den naam Gods geschiede. Alleen wanneer er eene juridische uitspraak noodig is, moeten partijen naar den stedelijken raad verwezen worden, met advies van den kerkeraad. Wat speciaal de scheiding wegens kwaadwillige verlating betreft, de hiertoe noodige publicaties geschiedden en door de overheid en in de samenkomst der gemeente ¹⁾; de scheiding werd bij den kerkeraad aangevraagd, waarna de aanvraagster met een door dezen afgegeven bewijs tot de overheid ging en deze de rechtsgeldige beslissing gaf.

Uit dit alles blijkt wel, dat de kerk in het totstandkomen van huwelijkszaken een belangrijk aandeel had; en ik kom er nog op terug, hoe dit m. i. ook op de meening der theologen invloed heeft geoefend. Maar dit neemt niet weg, dat, zoo we deze regelen willen karakteriseeren naar Calvijns onderscheiding tusschen „het geestelijk regiment, dat God in Zijn kerk voert”, en „de burgerlijke regeering, die de overheid uitoefent”, ze zeker meer tot de laatste dan tot het eerste behooren. Zoo is het dan ook zeer wel te verklaren, dat Calvijn in denzelfden tijd, waarin hij in zijn commentaar op 1 Corinthen verlating *als zoodanig* niet als voor de Christelijke conscientie geldigen scheidingsgrond aanvaardde, kon berusten in eene huwelijksordonnantie, waarin diezelfde verlating tot wettigen scheidingsgrond gestempeld werd.

Om al deze redenen moet m. i. Calvijns opinie aangaande de vraag, wat den Christen vrijheid voor God geeft om te scheiden, niet worden opgediept uit eene huwelijksordonnantie der overheid, maar uit de uitdrukkelijke uitspraken dienaangaande in zijne geschriften; en daar noemt hij als *zoodanig*, behalve echtbreuk, alleen kwaadwillige verlating *op grond van diepingrijpend religieverschil*.

Deze strengere opvatting komt in nog scherper licht te staan, wanneer men rekening houdt met het ook uit het Rapport blijkende feit, dat hij hiermede front maakte tegen een vrijere meening, ten deele reeds vertegenwoordigd door Luther, die als Schriftuurlijke scheidingsgronden beschouwde overspel en kwaadwillige verlating in den ruimsten zin, en deze zelfs uitbreidde tot de weigering van den huwelijksplicht. ²⁾

2. B e z a.

Niet Calvijn, maar anderen zijn het geweest, die de stelling, dat kwaadwillige verlating het huwelijk ontbindt, in de Gereformeerde theologie ingang deden vinden.

Onder deze anderen staat Beza vooraan.

Toch komt genoemde stelling bij hem nog voor in een meer voorzigtigen en beperkten vorm, dan waarin lateren ze hebben verkondigd.

¹⁾ Zie beneden bij de beschrijving van Beza's gevoelens. ²⁾ Vgl. Anema a. w. blz. 46.

Ook Beza heeft in eerste instantie het oog op verlaten *uit oorzaak van religie*.

Dienaangaande leert hij nu, duidelijker en uitvoeriger dan Calvijn, dat in 1 Cor. 7 : 15 aan de verlaten persoon wordt toegestaan, het huwelijk voor ontbonden te houden en een nieuw huwelijk aan te gaan. Hierin stemt hij dus met het Rapport overeen. De redenen, waarom de hiervoor door Beza aangevoerde gronden mij onvoldoende schijnen, heb ik boven uiteengezet.

Daarnaast valt echter op te merken, dat Beza evenmin als Calvijn iets wil weten van de in het Rapport gegeven voorstelling, als zou de uitspraak van Christus niet in volstrekt bindenden zin zijn bedoeld. Veeleer meent hij, op grond dier uitspraak, met nadruk te moeten handhaven, dat *alleen overspel* een genoegzame grond voor echtscheiding is. Immers zegt hij: „*alleen uit oorzaak van hoererij (zooals de Zone Gods uitdrukkelijk betuigd heeft) is het geoorloofd echtscheiding te zoeken en tot stand te brengen.*”¹⁾

Elders bestrijdt hij dan ook uitdrukkelijk hen, die zeggen, dat Paulus aan den echtbreuk een anderen scheidingsgrond heeft toegevoegd, waaruit dan volgens hen zou blijken, dat wat Christus aangaande den echtbreuk gezegd heeft niet zoo precies moet worden opgevat, als ware dit de eenige grond voor echtscheiding²⁾, maar dat veeleer uit dat gezegde van Christus valt af te leiden, dat echtscheiding ook gerechtvaardigd is wegens die misdaden, die even zwaar of zwaarder zijn dan overspel. Ook hier voert hij daartegen allereerst aan, dat Paulus aan den door Christus genoemden scheidingsgrond geen anderen heeft toegevoegd.

Ik acht het van belang, op deze nadrukkelijke uitspraken de aandacht te vestigen. Er blijkt toch uit, dat de opvatting, waarop heel het betoog van het Rapport berust (de ruimere opvatting van Matth. 5 : 32) door Beza gelijk ook door Calvijn niet aanvaard maar uitdrukkelijk bestreden wordt. Dit is zeker ook iets, dat der overweging waard is, wanneer wij winst willen doen met het aan de vaders verleende inzicht in Gods Woord.

De vraag is thans, op welke wijze Beza dan zijne strenge opvatting van Matth. 5 : 32 meent te kunnen vereenigen met zijn stelling, dat volgens 1 Cor. 7 : 15 het huwelijk wordt ontbonden door kwaadwillige verlaten *uit oorzaak van den godsdienst*.

Hiervoor gebruikt hij in hoofdzaak *tweeërlei redeneering*. Op de boven aangehaalde plaats legt hij den nadruk hierop, dat de scheiding niet van den geloovige, maar van den ongeloovige uitgaat³⁾: „Ik voeg eraan toe, dat de apostel met deze woorden geenerlei nieuwen grond voor echtscheiding aangeeft, waarop het vrijstaat het huwelijk te ontbinden, en dat hij dus aan de woorden van Christus niets toevoegt..... Derhalve in wat gezegd wordt aangaande de verlaten, is geen sprake van het tot stand brengen van echtscheiding, maar wordt dit gevraagd, of het, nadat de ongeloovige onwettig een echtscheiding tot stand gebracht heeft, geoorloofd is zorg te dragen voor de conscientie van de(n) geloovige?” Onder dit laatste verstaat Beza dan het toestaan aan de(n) verlatene, opnieuw te huwen; en

¹⁾ A. w. blz. 121. ²⁾ Vgl. Rapport blz. 19. ³⁾ A. w. blz. 121.

zijne bedoeling is, dat de vraag of dit mag, door Paulus in toestemmenden zin wordt beantwoord.

Nu is deze of een soortgelijke redeneering ook door anderen veel gebruikt om huwelijksontbinding door kwaadwillige verlating te verdedigen; wanneer men zeide, dat kwaadwillige verlating geen grond voor echtscheiding, maar zelf echtscheiding is, en daardoor de(n) verlatene vrijmaakt ¹⁾, of ook sprak van een recht tot *passieve* scheiding. ²⁾

Daarom zij er hier op gewezen, dat deze geheele redeneering het eigenlijke bezwaar niet kan wegnemen.

Vooreerst is kwaadwillige verlating geen echtscheiding. Zooals het huwelijk ten onzent niet zonder eene daad der overheid gesloten wordt, kan het ook niet zonder zulk een daad ontbonden worden. ³⁾ Daarom moet de verlaten partij nog wel degelijk echtscheiding zoeken; ze kan niet enkel *passief* blijven. Wil men nu zeggen, dat toch door de verlating het huwelijk feitelijk verbroken is, dan luidt het antwoord, dat men dit op denzelfden grond ook van overspel kan zeggen, en ook wel heeft gezegd. ⁴⁾ Toch zegt ieder, ook Beza, van den man die wegens overspel zijne vrouw verstoot of zich van haar laat scheiden, dat *hij* het is, die zich scheidt of laat scheiden. En ditzelfde geldt dan ook van scheiding wegens kwaadwillige verlating. Terecht heeft het Rapport deze al te spitsvondige onderscheiding laten vallen, en spreekt het ronduit van tweeërlei grond voor echtscheiding. Daarmede vervalt dan echter ook de vroeger gangbare redeneering, en is erkend dat er wel degelijk een tweede schiedingsgrond naast den door Christus genoemde wordt aangenomen.

Maar bovendien. Toegegeven ook al, dat de kwaadwillige verlater zelf het initiatief tot scheiding neemt, en deze ook verkrijgt, en dat de verlaten partij in het geheel geene actieve, op echtscheiding gerichte daad zou behoeven te verrichten, dan nog is Beza's opvatting van Paulus' woord niet in overeenstemming met Christus' uitspraak. Immers, Christus heeft niet alleen het actieve scheiden verboden, maar ook gezegd, dat wie *passief*, zonder eigen toedoen, gescheiden is (doordat de man haar verstoot) niet hertrouwen mag. En volgens Beza zou Paulus, althans in het hier behandelde geval, dit recht van hertrouw wel verleenen.

Daarom vindt men bij Beza nog eene *tweede redeneering*, waarin hij het gemeende verschil zoekt te verklaren uit de omstandigheid, dat Christus sprak over een gelijksoortig, Paulus over een ongelijksoortig (gemengd) huwelijk. ⁵⁾

En dat hier nu een andere regel kan gelden, motiveert Beza aldus: „Want voorzeker is hij, die uit haat tegen de ware religie een lid van Christus van

¹⁾ Vgl. Voetius a. w. Cap. III, volgens wien ook Zanchius en anderen deze meening zijn toegedaan. ²⁾ Vgl. Anema, a. w. blz. 86.

³⁾ Terecht merkt Voetius (t.a.p. cap. III qu. II) op, dat eene zaak ontbonden wordt door dezelfde macht, die haar tot stand bracht. Deze macht nu is volgens Voetius mede de overheid (c. q. de kerk). Daarom is het m. i. van Voetius eene inconsequentie, wanneer hij Beza's onderscheiding toch overneemt; een bewijs van de moeilijkheid, waarin men zich bevond bij de poging, om scheiding-doorverlating als Schriftuurlijk te handhaven. Vgl. ook Dr A. Kuyper, E. Voto Dordraceno IV blz. 155 v.

⁴⁾ Vgl. Dr W. Geesink, Van 's Heeren Ordinantiën II 2 blz. 230; Calvijn op Matth. 5 : 31. ⁵⁾ a. w. blz. 119.

zich werpt, tenvolle waardig om daarvan beroofd te worden. Voorts werd bij die andere scheidingen terecht aangenomen, dat er de eene of andere schuld was bij de persoon, die wordt verstooten, daar het niet licht kan voorkomen, dat iemand geheel willekeurig zijn echtgenoot verstoot: wat kan er echter voor schuld zijn bij iemand, die alleen uit haat tegen de ware religie wordt verstooten? Daarom zou het hoogst onbillijk zijn, dat de verstooten persoon zou boeten voor de schuld van den goddeloozen verlater, en dit zou toch gebeuren, als ze aan de willekeur van dezen bleef onderworpen."

Dit betoog zal niet licht iemand bevredigen. Dat vrouwen onschuldig verstooten werden zal — trots Beza's optimistische gedachte over mannelijke trouw — ook onder Israël wel zijn voorgekomen. En toch heeft naar Christus' woord de verstootene geen recht, haar huwelijk als voor God ontbonden te beschouwen.

In het algemeen is niet in te zien, waarom — tenzij natuurlijk een on-dubbelzinnige uitspraak der Schrift dit zou leeren — Christus' woord niet op een gemengd huwelijk van toepassing zou zijn. Immers grondt Hij de onontbindbaarheid van het huwelijk niet op de eenheid des geloofs, maar op de scheppingsordinantie.

Tenslotte beroept Beza zich erop, dat zelfs in het canonieke recht aan zulk eene verlatene de hertrouw wordt toegestaan. Alleen, dit kan daarvoor redenen aanvoeren, die Beza niet kon aanvaarden. Behalve de verklaring, dat afgoderij en ketterij geestelijke hoererij waren, die nog erger was dan lichamelijke ¹⁾, gold hier ook de overweging, dat het huwelijk een sacrament was, en daarom het huwelijk van ongelooften altijd onvolmaakt. ²⁾ Maar, al kon Beza zulke gronden niet gebruiken, en al had hij er niet veel anders voor in de plaats te stellen, toch zal het feit, dat zelfs het anders zoo strenge canonieke recht hier eene uitzondering toeliet, hem gesterkt hebben in de vrijmoedigheid om zich bij de verklaring van 1 Cor. 7 : 15 te houden aan eene eenmaal gangbare uitlegging, die anders, zooals we zagen, aan hoogst-ernstige bedenkingen onderhevig is.

Neiging, om den Hervormer hierover hard te vallen, zal men te minder gevoelen, als men bedenkt, dat er zeker gevallen genoeg voorkwamen (men denke slechts aan Caraccioli), waarin veler menschelijk gevoel krachtig voor deze opvatting moest pleiten.

Nog één factor komt hierbij, en door dezen is Beza zelfs nog verder gebracht.

Totdusver hoorden we Beza uitsluitend spreken over verlating uit oorzaak van religie. Had hij het hierbij gelaten, dan zou hij practisch dichter bij mijne opvatting staan dan bij die der Commissie, daar verlating uit deze oorzaak althans in onzen tijd niet dan bij zeer hooge uitzondering voorkomt.

Intusschen heeft Beza zijn boven weergegeven stelling tot op zekere hoogte ook uitgebreid tot kwaadwillige verlating uit andere oorzaken dan die der religie. Toch spreekt hij hierover heel wat omzichtiger.

Aangaande het huwelijk van twee geloovigen geeft hij als algemeenen regel aan, dat hier geen scheiding door verlating kan plaats hebben. ³⁾

¹⁾ Kitchin, a. w. blz. 66. ²⁾ Vgl. Anema a. w. blz. 43. ³⁾ A. w. blz. 123.

Immers is scheiding voor beiden ongeoorloofd en zijn beide personen in de macht der kerk. Daarom moet de schuldige door kerkelijke en zoo noodig door burgerlijke straffen gedwongen worden om den huwelijksplicht na te komen. Ook wanneer het gemoed van den verlater niet kan worden verteederd, moet, zoolang de overheid hem kan beteugelen, de onschuldige volharden in het gebed. Alleen wanneer de verlater zich buitenslands begeeft, wordt het anders. Voor dat geval verwijst Beza naar de „hier in de kerk van Genève” gebruikelijke rechtsregeling, die hem met Gods Woord in overeenstemming schijnt. Deze komt hierop neer, dat de schuldige zoo mogelijk door brieven of ook door boden wordt opgeroepen, en dat, wanneer hij daaraan niet voldoet, na driemaal herhaalde aankondiging in de vergadering der gemeente en bij de overheid, tenslotte verklaard wordt, dat het huwelijk door verlaten ontbonden is. Zooals men ziet, komt deze beschrijving overeen met de boven weergegeven Geneefsche huwelijksordonnantie. Merkwaardig is de hiervoor door Beza opgegeven grond: ofschon zulk een verlater misschien beweert, dat hij niet uit godsdiensthaat is weggegaan, zoo wordt toch hij, die, zich aan het toezicht der kerk onttrekkend, tegen de conscientie het huwelijk verbreekt, ongetwijfeld terecht gelijkgesteld met een ongeloofige, die tegelijk de religie en de(n) echtgenoot(e) verlaat.

Men ziet hier reeds in beginsel, hoe — stellig onbewust en met de beste bedoeling — door de veelheid der redeneering het woord van Christus, waarin hertrouw der verstootene verboden is, successievelijk van zijne kracht wordt beroofd. Beza begint met te verklaren, dat op dezen regel overspel de eenige uitzondering is. Vervolgens neemt hij aan, dat dit alleen geldt voor gelijksoortige huwelijken, daar voor gemengde huwelijken een andere regel door Paulus is aangegeven. En in de derde plaats constateert hij, dat ook bij gelijksoortige huwelijken niet Christus', maar Paulus' regel geldt, wanneer de verlater hardnekkig blijft, daar men dan feitelijk met een gemengd huwelijk te doen heeft.

Men vraagt zich af, of er zoo voor den door Christus gestelden regel nog een terrein overblijft. Nu is daarop bij Beza nog een antwoord. Zoolang toch de verlater nog in de macht van overheid en kerk is, moet volgens hem de verlatene wachten en bidden. Maar straks zullen anderen komen, en van deze beperking alleen dit overhouden, dat de verlatene mag hertrouwen, wanneer de verlater noch door publieke, noch door private vermaningen kan worden bewogen, om de samenwoning te hervatten, waarvoor dan een tijd moet worden gesteld, door de overheid te bepalen, b.v. zeven, vijf of drie jaar.¹⁾ En voor beantwoording der tegenwerpingen zal men verwijzen naar Beza ²⁾, vergetende, dat men den dunnen draad, waarmede Beza zijne stelling nog aan de Schrift zocht te verbinden, eerst heeft doorgesneden.

Dat nu Beza, trots de beslistheid, waarmede hij eerst gezegd heeft, Christus' uitspraak in haar volstrekt karakter te willen handhaven, toch zoover is gegaan op den weg, waarop ze tenslotte van haar kracht zal worden beroofd, heeft stellig eene dieper liggende oorzaak.

¹⁾ Voetius, a. w. Cap. IV, Qu. IV. ²⁾ a. w. Qu. I.

Vergis ik me niet, dan wordt hier duidelijk openbaar een ongewenschte invloed, dien de onvoldoende afscheiding van het staatkundig en kerkelijk terrein licht op de opvattingen kon uitoefenen. Terwijl bij Calvijn het aanvaarden van (of berusten in) dezen scheidingsgrond voor de publieke rechtsorde gepaard ging met de handhaving van den strengeren eisch voor de conscientie, komt Beza ertoe, deze publieke rechtsorde met Gods Woord in overeenstemming te verklaren, waarmede hij dan blijkbaar bedoelt, dat de Christen ook vrijheid voor God heeft, hiervan gebruik te maken.

Van de door Calvijn in zijn commentaar wel niet verder uitgewerkte, maar toch in het algemeen geconstateerde mogelijkheid, dat het der overheid geoorloofd kan zijn, iets toe te laten, wat Gods wet aan de conscientie verbiedt, blijft in Beza's uiteenzetting vrijwel niets over. Zijn regel is, dat over de echtscheidingen „moet geoordeeld worden alleen uit Gods Woord, waarvan de overheid de bewaarster en niet de overtreedster behoort te zijn.”¹⁾ En in hoe strengen zin hij dit verstaat, blijkt uit zijn advies, dat indien een Christelijke overheid meent in dezen iets aan hare onhandelbare onderdanen te moeten toegeven, zij dan aan dezulken eene scheiding van tafel en bed veroorloove.²⁾

Trouwens, deze houding kan ons niet verwonderen. Nu het geestelijk en het burgerlijk regiment in dezen practisch zoo weinig gescheiden waren, en de publieke rechtsorde aangaande huwelijkszaken mede door den kerkeraad uitgevoerd werd, is het begrijpelijk, dat Beza voor die publieke rechtsorde geen anderen regel kon aanvaarden dan dien, welke ook door het geestelijk regiment gebillijkt werd. Maar dan lag omgekeerd ook dit voor de hand: daar het burgerlijk regiment een iets ruimeren regel scheen te eischen dan den in Matth. 5 : 32 gestelden, moest de neiging groot zijn, dien regel van het geestelijk regiment in iets ruimeren zin uit te leggen, dan eene onbevangene exegeze zou hebben gedaan.

Dr A. Kuyper schreef eenmaal³⁾: „Onze Reformatie deed in zooverre een stap op den beteren weg, toen ze de Kerk er maar buiten liet, en de overheid ten deze liet optreden. Niet toch de Kerk, maar de Overheid heeft te voorzien in de regeling van allerlei betrekking tusschen personen, die niet als Christenen door een hooger beginsel geregeerd worden. En zij nu, de Overheid, kan dan natuurlijk niet bij dien wilden hoop den maatstaf aanleggen, die onder Gods kinderen als de eenig ware en heilige geldt.”

Onder volkomen instemming met de grondgedachte dezer woorden merk ik op, dat blijkens het voorafgaande de Reformatie dezen „stap op den beteren weg” slechts ten halve heeft gedaan⁴⁾, daar ze de kerk er niet geheel „buitenliet”; en daardoor kon kerk en theologie, die uit den aard der zaak geen anderen maatstaf wilden aanleggen dan dien welke „onder Gods kinderen als de eenig ware en heilige geldt”, er licht toe komen,

¹⁾ a. w. blz. 127. ²⁾ a. w. blz. 126. ³⁾ a. w. blz. 156. ⁴⁾ Vgl. ook Anema, a. w. blz. 74 v.

dezen maatstaf onbewust iets om te buigen, en daardoor voor de overheid meer bruikbaar te maken.¹⁾

Wanneer ook in de 16e eeuw reeds het standpunt van Beza door mannen als Ursinus, Zanchius e. a. werd gedeeld, dan lijdt het m. i. geen twijfel, of dit is uit soortgelijke factoren als we te Genève opmerkten te verklaren.

Dat hetzelfde geldt van sommige kerkelijke vergaderingen en vele theologen in Nederland, wensch ik nog nader aan te toonen.

3. Het standpunt der Gereformeerde Kerken in Nederland.

Naar de meening van het Rapport is de officieele meening onzer Gereformeerde kerken steeds geweest, dat kwaadwillige verlating een wettigen grond tot echtscheiding oplevert.²⁾

Het komt me voor, dat dit aanmerkelijk te sterk gesproken is.

In de Gereformeerde belijdenisschriften wordt deze stelling niet eerder uitgesproken dan in de 17e eeuw in die van Westminster, om te zwijgen van de door het Rapport vermelde Hongaarsche Confessie van 1562, waar nog allerlei andere gronden werden aanvaard.³⁾

Maar onze Nederlandsche Gereformeerde kerken *hebben zulk eene algemeene uitspraak nooit gedaan*. Ze wordt niet alleen in hare belijdenisschriften tevergeefs gezocht, maar komt ook in de oude kerkenordeningen niet voor. Dit is van te meer belang, omdat hierin wel van een scheidingsgrond wordt gesproken, maar dan als zoodanig *alleen overspel genoemd wordt*.⁴⁾

Na dit vooropgesteld te hebben, wil ik niet ontkennen, dat in de praktijk kerkelijke vergaderingen zich somtijds wel, of misschien doorgaans, op dit standpunt hebben gesteld.

Toch moet ik opmerken, dat ik door het Rapport niet overtuigd ben, dat ook de Nationale Synodes dit hebben gedaan.

De uitspraak van Embden 1571⁵⁾ betreffende den man, wiens huisvrouw hem niet volgen wil, zegt alleen, dat de overheid door haar autoriteit de vrouw moet oproepen om den man te volgen; waarom hem geadviseerd wordt te vertrekken naar een stad, waar de overheid hiertoe bereid is. Dat de man, zoo ze dan nog weigerachtig blijft, het huwelijk voor ontbonden kan laten verklaren (zooals te Genève gebruikelijk was), staat in de synodale uitspraak niet te lezen; deze wijst alleen op het krachtigste middel, dat den man ten dienste staat, om zijne vrouw tot zich te doen komen.

Ook de beide uitspraken der Dordtsche Synode van 1574 schijnen mij toe, geene genoegzame bewijskracht te hebben. De eerste⁶⁾ betreft een

¹⁾ Vgl. Olshausen a. w. blz. 610: „Dat men dezen tekst (1 Cor. 7 : 15) zoo heeft kunnen verklaren, dat Paulus de kwaadwillige verlating als grond van echtscheiding voor de Christenen wilde doen gelden, is te verklaren uit het besef der noodzakelijkheid, bij den tegenwoordigen toestand der uitwendige kerk de echtscheidingen niet te beperken tot het eenige geval waarin echtbreuk als uitwendige daad heeft plaatsgegrepen. Men gevoelde, dat kwaadwillige verlating en onverzoenlijke haat ook geldige redenen tot scheiding konden worden, en zocht daarvoor grond in de Schrift.”

²⁾ Boven blz. 3. ³⁾ Rapport blz. 14. ⁴⁾ Kerkenorden. Dordrecht 1574, art. LXXXIX; acta Dordrecht 1578, art. 90; kerkenorden. Middelburg 1581, art. LVII. ⁵⁾ Part. qu. 8. ⁶⁾ Part. qu. 14.

vrouw, wier man 7 of 8 jaar uit geweest is, zoodat ze niet weet, of hij leeft of dood is: geantwoord wordt, dat ze van den magistraat „consent en losspreking” zal vragen.

M. i. heeft men hier niet te doen met een zuiver geval van scheiding op grond van kwaadwillige verlating. Was dat de bedoeling, dan zou men verwachten, dat erbij vermeld was, dat de man zijne vrouw op ongemotiveerde wijze had verlaten; de mogelijkheid bestaat toch ook, dat hij voor zaken op reis gegaan is, en in gevangenschap is geraakt, zoodat hij niet *kon* terugkeeren; of dat hij gestorven was. Daarom is moeilijk te zeggen, wat precies het motief voor deze uitspraak is geweest; maar m. i. kan het zeer wel dit zijn geweest, dat men meende, iemand van wien men in zoo langen tijd niets hoorde, voor gestorven te mogen houden.¹⁾

De tweede uitspraak dezer synode²⁾ draagt een dergelijk karakter; ze betreft een man, wiens vrouw 20 jaar van hem geweest is, van wier dood men nog niet recht zeker is; terwijl de man nu met eene andere vrouw leeft. De man zal, na consent van de overheid en scherpe berisping over zijne zonde, met de laatste vrouw worden getrouwd.

Ook de voorbeelden uit de praktijk der *Fransche* kerken hebben geene bewijskracht, daar ze betrekking hebben op verlating *uit oorzaak van religie*, en er dus niet uit blijkt, dat kwaadwillige verlating *als zoodanig* door deze kerken als genoegzame scheidingsgrond erkend werd.

Intusschen, ik geef toe, dat er ten onzent althans wel particuliere synodes zijn geweest, die dit standpunt uitdrukkelijk hebben aanvaard. Het Rapport vermeldt eene uitspraak der Geldersche Synode en zoo zullen er nog wel meer voorbeelden zijn te noemen.³⁾

De vraag is nu echter, of dit alles berust op een beter inzicht in de Schrift dan wij boven verkregen, dan wel uit andere factoren moet worden verklaard.

En dan lijdt het m. i. geen twijfel, of het laatste is het geval. Wat we in Genève zagen, herhaalt zich in ons land: de kerk wordt ten opzichte van het huwelijk te veel betrokken in wat de taak der overheid was. Hier gelijk daar was dit natuurlijk de nawerking van den door Rome's oppermacht geschapen toestand. In de middeleeuwen had de Roomsche kerk over huwelijkszaken een vrijwel volstreckte heerschappij verkregen.⁴⁾ Het canonieke recht, vervat in de pauselijke decretalen, werd niet alleen door de bisschoppen in hun landen toegepast, maar ook door koningen en keizers geldig verklaard in hun gebied; en zoo werden zaken van huwelijk en echtscheiding geheel beheerscht door het oordeel der kerkelijke autoriteiten, waarbij het huwelijk in theorie onontbindbaar heette, maar in de praktijk door de macht der pauselijke dispensaties dikwijls, en dan niet zelden om allerlei willekeurige oorzaken, werd opgeheven.

¹⁾ Men vgl. de huwelijksordonnantie van Genève, waar na 10-jarige afwezigheid van den man, op grond van vermoedelijken dood, aan de vrouw het aangaan van een nieuw huwelijk wordt toegestaan, *Calvini Opera* Vol. X p. 41. ²⁾ Part. qu. 18.

³⁾ Vgl. *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis*, Nieuwe Serie, Tweede Deel, blz. 386. Intusschen lette men erop, dat de gevallen waarin de verlater in *overspel* leefde, natuurlijk niet als bewijs kunnen dienen. ⁴⁾ Vgl. Dr A. Kuyper, *Gemeene Gratie* II blz. 364; S. B. Kitchin, *A history of divorce*, London, Chapman and Hall, Ltd., 1912, blz. 59 v.v.

Bij de doorwerking der Reformatie heeft de Gereformeerde kerk deze erfenis van Rome wel niet aanvaard, maar ze kon er zich toch niet geheel aan onttrekken. Op meer dan ééne particuliere synode werd de wenselijkheid uitgesproken, dat het huwelijk van de kerk op de overheid werd overgebracht.¹⁾ Maar zoolang de overheid de zaak niet geregeld had, bleef de kerk er op allerlei wijze in betrokken. Niet alleen, dat het nu en later gebruik bleef, dat de huwelijksvoltrekking of door de kerk of door de overheid kon geschieden²⁾ maar bovenal moest het de kerk ter harte gaan, dat er op dit terrein geordende toestanden werden geschapen. Dit was een des te dringender eisch, omdat Rome haar taak slecht had behartigd, zoodat er groote verwarring was ingetreden.

Veelvuldig waren de huwelijken zonder kerkelijke wijding: de zgn. „vormlooze” of hemelijke huwelijken, naar het oud-Germaansche recht tot stand gekomen door de vleeschelijke bijwoning met uitgesproken huwelijksbedoeling en met kennis van de wederzijdsche familie; voorts woekerde welig het concubinaat enz.³⁾ Ook na de Reformatie blijven de klachten vele over de ongebondenheid en ongeregeldeheid op het gebied van het huwelijksleven.⁴⁾

Zoo was er meer dan ééne reden voor de kerk om zich de huwelijkszaken aan te trekken. Ze deed dat door bij de overheid op een regeling in dezen aan te dringen. Zoo vond de nationale synode van Middelburg in 1581 het zeer noodig, in elke provincie de overheid te verzoeken, eene huwelijksordonnantie te maken, waarin alle voorvallende huwelijkszaken, ook van echtscheiding, geregeld zouden worden. Als overweging geldt, dat de geestelijke hoven nu ophouden en de huwelijkszaken voor den ordinaren magistraat zeer nieuw zijn, en vaak al te gemakkelijk de scheiding van tafel en bed wordt toegelaten.⁵⁾ En ook waar de overheid zulk eene ordonnantie maakte, drongen de particuliere synodes telkens weer aan op het maken van nieuwe bepalingen om de bestaande en toenemende misbruiken te keeren.⁶⁾ Bij dit alles hebben dan deze synodes zelf allerlei bepalingen gemaakt, b.v. aangaande de verboden graden, en bij de overheid op de handhaving hiervan aangedrongen.⁷⁾

Hoewel nu de overheid lang niet altijd gezind was, om naar de kerk te luisteren, heeft toch de laatste door dit alles een grooten en heilzamen invloed uitgeoefend; en zoo zijn ook de overheidsbepalingen aangaande echtscheiding wezenlijk in overeenstemming met wat van kerkelijke zijde als Schriftuurlijk werd beschouwd. Maar natuurlijk bleef aan deze kerkelijke actie de schaduwzijde verbonden, dat de regel, dien de overheid had te stellen, en de eisch, dien God stelt aan de consciëntie, onwillekeurig vereenzelvigd werden. Ook is te begrijpen, dat hierbij Beza's ruimer standpunt de overhand verkreeg boven de meer Schriftuurlijke gedachte, die Calvijn als regel voor den Christen had voorgedragen; en dit te meer, omdat Beza's uitvoerig tractaat uit den aard der zaak veelvuldig werd geraadpleegd en b.v. door de Synode van Tholen in 1602 ter lezing werd aanbevolen.⁸⁾

¹⁾ Ned. Archief blz. 222 v. ²⁾ A. w. blz. 223. ³⁾ A. w. blz. 218 v.v. ⁴⁾ A. w. blz. 388 v. ⁵⁾ Acta nation. syn. van Middelb. part. vragen 56. ⁶⁾ Ned. Archief blz. 226. ⁷⁾ A. w. blz. 255 v.v. ⁸⁾ Ned. Archief blz. 255.

Bij het licht van dit alles zou het niet te veel verwondering kunnen baren, indien ook ten onzent, gelijk in Engeland, de stelling van een tweërlei scheidingsgrond in belijdenisschriften of kerkenordening ware opgenomen. Nu echter zelfs bij de toenmalige onvoldoende uiteenhouding van kerkelijk en overheidsterrein toch de Nederlandsche Gereformeerde kerken dit niet hebben gedaan, zouden onze kerken het nog veel minder kunnen verantwoorden, indien zij thans eene principieele uitspraak in den geest van het Rapport zouden doen.

4. Voetius.

De invloed, dien de boven beschreven kerkelijke actie op de in kerkelijke kringen geldende opvattingen moest uitoefenen, kwam vanzelf ook tot uiting in de verdere theologische ontwikkeling.

Als voorbeeld hiervan noem ik Voetius, zeker wel een der meest gezaghebbende vertegenwoordigers van de hier besproken meening.

Vooreerst is op te merken, dat Voetius ¹⁾ instemt met de voorstelling, dat hier niet in eigenlijken zin van een tweeden scheidingsgrond sprake is; maar dat door de verlating zelve het huwelijk ontbonden is. Boven zagen we eenerzijds, hoe zwak dit standpunt is, en anderzijds, hoe het recht van het Rapport, zich op de voorstanders dezer zienswijze te beroepen, hierdoor aanmerkelijk beperkt wordt.

Natuurlijk sluit dit niet uit, dat ook volgens Voetius de verlaten partij, om tot een nieuw huwelijk te komen, eene formeele ontbinding van den huwelijksband moet zoeken te verkrijgen. Op de vraag, of de verlatene een genoegzamen grond heeft, om zulk eene ontbinding te zoeken — de eigenlijke vraag, waarom het in ons geding gaat — antwoordt Voetius, dat de Protestantsche en Gereformeerde theologen en juristen hierop over het algemeen bevestigend antwoorden, en dat de praktijk der Gereformeerde gemeenebesten hiermede in overeenstemming is; om dan de gronden te vermelden, die men hiervoor pleegt op te geven, voor welker uitvoeriger uiteenzetting hij verwijst naar Luther, Melanchthon, Chemnitz, Beza, Zanchius e. a. Nu is dit blijkbaar ook wel Voetius' eigen opinie, maar het geheel maakt toch den indruk, dat hij veel meer zich bij eene eenmaal gevestigde meening en praktijk aansluit (waarbij wel Luther, maar niet Calvijn als autoriteit kan worden genoemd) dan dat hij eene zelfstandig uit de Schrift opgediepte overtuiging voordraagt.

Hierbij verdient het nog de bijzondere opmerkzaamheid, dat hij in één adem met de Protestantsche en Gereformeerde theologen noemt de rechtsgeleerden en de praktijk der Gereformeerde gemeenebesten. De boven geconstateerde vermenging der twee terreinen treedt hier weer duidelijk aan het licht. Tengevolge van den boven beschreven loop der dingen werden theologie en burgerlijke wetgeving niet genoegzaam uit elkander gehouden; de laatste liet zich door de eerste leiden, maar daartoe ging deze zich op een enkel punt iets naar de eischen der andere schikken.

Het is niet te verwonderen, dat men op dezen weg ook de oorspronkelijk gemaakte beperkingen steeds meer uit het oog verloor. Van het bij Beza

¹⁾ T. a. p. cap. 21.

geconstateerde onderscheid in vrijmoedigheid, naar gelang de verlating haar oorzaak wel dan niet in religieverschil vond, vindt men bij Voetius geen spoor terug. Eveneens is verdwenen Beza's stelling, dat bij een huwelijk van twee geloovigen zulk eene scheiding niet bestaanbaar is; dat ze alleen grond heeft, als de verlater zich aan kerk en overheid door vertrek buitenslands heeft onttrokken; terwijl in het andere geval de verlatene moet volharden in het gebed. Daartegenover zegt Voetius, dat ook als de verlater in hetzelfde gebied woont, en zich door geene private of publieke vermaningen tot inkeer laat brengen, scheiding geoorloofd is.¹⁾ Dit alles is te verstaan, omdat als regel voor de overheid Beza's beperkingen, vooral buiten Genève, niet bruikbaar waren.

Op dergelijke wijze is m. i. ook te verklaren, dat Voetius den regel van scheiding wegens kwaadwillige verlating zelfs toepast op gevallen, waarin de eene partij wel met de andere wil samenwonen, maar de vleeschelijke gemeenschap hardnekkig weigert.²⁾ Hij komt hier dus geheel op het standpunt van Luther³⁾, op wien hij zich ook beroept. Als grond voert hij aan, dat het huwelijk zonder deze gemeenschap wordt opgeheven, en er slechts een schijn zonder wezen overblijft; het is geworden tot een bloot samenwonen onder één dak. Het is duidelijk, hoever men hier af is van het in 1 Cor. 7 : 15 genoemde geval, waarop men toch heel dien regel van scheiding-wegens-verlating meende te gronden; hoever ook van Calvijns overtuiging, dat zelfs de verstooten vrouw aan den man gebonden blijft, en ter bedwinging van den lust het oog moet richten op Hem, die machtig is, de aandoeningen des lichaams te beteugelen door Zijn Geest. Ook zal men vragen, of op deze wijze niet alle ontbreken der echtelijke liefde als voldoende scheidingsgrond moet worden beschouwd, daar hierdoor zeker niet minder dan door het weigeren der lichamelijke gemeenschap het huwelijk wordt een „schijn zonder wezen”.

Op grond van dit alles schijnt er dan ook wel eenige grond te zijn voor de door iemand gestelde vraag, of bij het formuleeren van deze gronden voor echtscheiding de praktijk met de Schrift dan wel de Schrift met de praktijk in overeenstemming werd gebracht.⁴⁾

Dat zoodra men uitsluitend het exegetisch en theologisch doel voor oogen had, een juister inzicht gemakkelijk werd verkregen, schijnt mij te blijken uit de kanteekening op de Statenvertaling bij 1 Cor. 7 : 15. Bij de woorden „in zoodanige gevallen” wordt hier uitdrukkelijk aangeteekend: „namelijk wanneer deze alzoo den band des huwelijks van hunne zijde breken, uit haat alleen van het geloof”. Blijkbaar valt op de laatste woorden de nadruk; het eerste werd in de voorafgaande aanteekening reeds uitvoerig beschreven. Wat de kanteekenaar thans op den voorgrond wil stellen, is dat de apostel alleen spreekt van een verlating uit *geloofshaat*: het standpunt van Calvijn.

Dat ook overigens het ruimere standpunt niet door alle Gereformeerde theologen is aanvaard, zij hier nog slechts herinnerd; het Rapport zelf heeft hierop reeds de aandacht gevestigd.

¹⁾ A. w. Cap. IV, Qu. IV. ²⁾ A. w. Cap. IV, Qu. VIII. ³⁾ Boven blz. 58.
⁴⁾ Kitchin, a. w. blz. 93.

5. De nieuwere Gereformeerden.

Met een zuiverder inzicht in de verhouding van kerk en staat kwam in den nieuweren tijd ook weer plaats voor een scherpere onderscheiding tusschen wat de overheid van hare onderdanen moet eischen en wat de kerk in Christus' naam aan de conscientie der geloovigen heeft voor te houden ¹⁾, en het is m. i. een der grootste verdiensten van het Rapport, dit onderscheid zoo duidelijk te hebben uiteengezet. ²⁾

Wanneer men nu echter hierin weer met Calvijn juister inzicht ontving, kan men in de conscientie-vraag zich niet meer beroepen op de autoriteit van die theologen, voor wie de conscientie-vraag al te nauw was saamgevlochten met die andere vraag, wat Gods Woord in dezen van de overheid eischt.

Het komt mij dan ook waarschijnlijk voor, dat bij nadere indinking van dit vraagstuk het standpunt van Voetius e. a. steeds meer zal worden losgelaten; een standpunt, dat trouwens reeds naar ik meen, *volstrekt niet* de algemeene opinie in onze kerken vertegenwoordigt.

Ook in de publiek geworden uitlatingen is dit allerminst gebleken.

Wat de Gereformeerde kerken buiten Nederland aangaat, zij herinnerd, dat de Christelijk Gereformeerde Kerk in Amerika op het standpunt staat, „dat alleen de grond, in Matth. 5 : 32 genoemd, een wettige grond voor echtscheiding is.” ³⁾ Ook in Zuid-Afrika wordt èn in de Gereformeerde èn in de Ned. Geref. Kerk aldaar ditzelfde standpunt ingenomen. ⁴⁾

Wat ons land betreft, heeft weliswaar niemand minder dan Prof. Geesink het standpunt van den tweeërlei scheidingsgrond aanvaard; maar daartegenover staat, dat het beroep der Commissie op de meening van Dr A. Kuyper m. i. misplaatst is.

Deze zegt op de aangehaalde plaats ⁵⁾ van de kwaadwillige verlating als grond van echtscheiding niet anders dan dit: „Als met de natuur van het huwelijk in meer rechtstreeksch verband staande, is scheiding door verlating in den boozen zin des woords, nog eer (n.l. dan op grond van mishandeling) te verontschuldigen.” Een positieve uitspraak is dit zeker allerminst. Maar bovendien handelt Dr Kuyper hier over den regel, dien de overheid heeft te stellen, niet over onze vraag, wat den Christen persoonlijk voor God geoorloofd is.

Bovendien is waard, om herinnerd te worden, welken sterken nadruk deze auteur weer heeft gelegd op de onontbindbaarheid van het huwelijk *tusschen Christenen*. De regel, door Beza opgesteld, dat onder Christenen scheiding wegens kwaadwillige verlating niet bestaanbaar is ⁶⁾, wordt

¹⁾ Vgl. Dr A. Kuyper, E Voto Dordraceno IV blz. 156 v.v. ²⁾ De critiek op de houding onzer kerken in het verleden wordt dan ook in het Rapport niet geheel gemist (blz. 27). ³⁾ Acta Gener. Synode van Rotterdam 1917, blz. 186; vgl. Rapport blz. 2. ⁴⁾ De Bazuin, 69e jaarg. no 22. ⁵⁾ E Voto Dordraceno IV blz. 148.

⁶⁾ Deze meening behoeft niet *per se* te strijden met het oordeel der Commissie, dat zulk eene scheiding voor een Christen geoorloofd is: immers kan ze van meening zijn, dat die vrijheid slechts dan bestaat, wanneer de verlater of geen lid der kerk was, of eerst door de kerk geëxcommuniceerd. Zoo dit echter hare meening is, zou het aanbeveling hebben verdiend, wanneer dit, ter voorkoming van misverstand, ook uitdrukkelijk ware uitgesproken.

door Dr Kuyper zelfs uitgebreid tot scheiding wegens echtbreuk. Hij zegt toch, dat zoo man en vrouw Christenen zijn, na de zonde van overspel aanstonds verootmoediging en verzoening *moet* volgen. „Is dit niet het geval, dan moet de kerkelijke tucht tusschenbeide treden, die, leidt ze niet tot verootmoediging en verzoening, *moet* voeren tot excommunicatie en alzoo tot uitsluiting van het Christelijk terrein. Onder Christenen in den engeren zin van het woord is echtscheiding dus feitelijk ondenkbaar.”¹⁾

Nog verder ging, blijkens uitlatingen in brieven, Dr W. van den Bergh. Zoo schreef hij met verwijzing naar Efeze 5: „evenmin als door eenige daad van ontrouw onzerzijds God ooit Zijne uitverkorenen, Christus ooit Zijne gemeente loslaten zal, zoo min mag, geloof ik, ook niets ter wereld den echtgenoot ontrouw doen worden aan zijne wederhelft.” En elders zegt hij te gelooven, „dat wat God vereenigd heeft, ook door Hem alleen verbroken worden kan, en dan alleen door den dood. Ik denk hierbij aan Gods verbond met Israël, waarvan het huwelijk het type is.”²⁾

Van de Gereformeerde rechtsgeleerden heeft Mr D. P. D. Fabius de meening, dat kwaadwillige verlating op grond der Schrift als grond van echtscheiding zou zijn te aanvaarden, uitdrukkelijk bestreden.³⁾

Daarentegen heeft Mr A. Anema in zijne aan dit onderwerp gewijde studie⁴⁾ kwaadwillige verlating als Schriftuurlijken scheidingsgrond op de bekende gronden gehandhaafd. Ik merk hierbij op, dat hier uit den aard der zaak weer praedomineert de vraag, welken regel de overheid moet stellen. Wel wordt de onderscheiding tusschen den eisch, waaraan de Christen gebonden is, en den regel, dien de overheid moet volgen, ook door hem gemaakt, maar toch in veel beperkter zin dan door Dr A. Kuyper en ook door het Rapport⁵⁾ geschiedt, zoodat hij zegt: „het is haar (nl. de overheid), als aan Gods ordinantiën gebonden, beslist verboden, in haar wet andere gronden voor echtscheiding neer te schrijven, dan door de Heilige Schrift zelve worden toegestaan.”⁶⁾

Uit het voorafgaand historisch onderzoek meen ik de volgende *conclusies* te mogen trekken:

1e De in het Rapport ten opzichte van Matth. 5 : 32 gevolgde methode van Schriftuitlegging wordt niet gesteund door het gezag der vaders, maar gaat in tegen wat Calvijn en Beza hebben geleerd.

2e In het bijzondere geval van verlating uit godsdiensthaat volgt Calvijn de traditioneele opvatting, dat hierin een voor de Christelijke conscientie geldige scheidingsgrond ligt. Intusschen vindt hij dien grond dan niet in de verlating, maar in de „afscheiding van God”. Overigens legt hij er den nadruk op, dat de verstooten vrouw aan den man gebonden blijft.

3e Beza gaat, onder invloed van de Geneefsche huwelijksordonnantie,

¹⁾ E Voto Dordraceno IV blz. 156. ²⁾ Mr D. P. D. Fabius, Dr Mr Willem van den Bergh, Drukkerij Wed. G. v. Soest, Amst. 1920, blz. 21 noot 2.

³⁾ Mr D. P. D. Fabius, Beschouwingen over het Huwelijk, Amsterdam, J. H. Kruyt 1884, bl. 47 v.v. De auteur beroept zich ook op het gevoelen van Calvijn, dat hij opvat in denzelfden zin als boven is uiteengezet.

⁴⁾ Mr A. Anema, De gronden voor echtscheiding in het Nederl. burgerl. recht, Wageningen 1904. ⁵⁾ Zie vooral blz. 24 v. ⁶⁾ A. w. blz. 89. In het volgende schijnt deze uitspraak dan eenigszins beperkt te worden.

en door verwaarloozing van Calvijns onderscheiding tusschen Goddelijk recht en overheidswet, een stap verder; maar met deze beperking, dat zulk een scheiding bij een huwelijk van twee Christenen nooit kan plaats hebben; maar alleen mogelijk is, als de verlater door vertrek buitenslands zich aan de macht van overheid en kerk heeft onttrokken, daar zoo iemand gelijk te stellen is met een ongeloofige, die tegelijk de religie en de(n) echtgenoot(e) verlaat.

4e Door de voortgaande verbinding van theologie en burgerlijke wetgeving wordt de onderscheiding tusschen den eisch, dien God aan de consciëntie stelt en den regel, dien de overheid moet handhaven, geheel verwaarloosd, en behoudt eene opvatting de overhand, die het dichtst staat bij die van Beza, maar dan ontdaan van diens beperkende bepalingen, en bij Voetius zelfs uitgebreid tot het geval der weigering der vleescheelijke gemeenschap. Hiernaast werd de strengere opvatting gehandhaafd door mannen als A Marck, Van Velzen e. a.

5e Terwijl de belijdenisschriften der Nederlandsche Gereformeerde kerken van geene scheidingsgronden spreken, wordt in oude kerkenordeningen alleen overspel als zoodanig genoemd; dat de kerkelijke praktijk onzer nationale synodes zoo ruim is geweest als het Rapport oordeelt, zou nog nader bewijs behoeven; indien wel, dan laat zich dat uit bovengenoemde factoren verklaren.

6e In de nieuwe Gereformeerde theologie is Calvijn's onderscheiding tusschen Goddelijk recht en overheidswet weer tot eere gekomn. In overeenstemming hiermede heeft Dr A. Kuyper de onverbrekelijkheid van het huwelijk onder Christenen weer krachtig op den voorgrond gesteld; en voorts scheiding wegens verlating als overheidsregel enkel „te verontschuldigen” genoemd.

7e Het is daarom onjuist, wanneer de Commissie de stelling, dat ook kwaadwillige verlating een wettigen grond tot scheiding oplevert, voorstelt als het „eenparig gevoelen der Kerk”.¹⁾ En voorzoover deze meening werd verdedigd, zijn er gegronde redenen om aan te nemen, dat ze voortkomt uit andere factoren dan uit de „leiding des Geestes” bij „de publieke uitlegging van Gods Woord” en heeft ze daarom voor ons geenerlei gezag.

3. Eindconclusie.

Nu aldus èn uit het exegetisch èn uit het historisch onderzoek de conclusies zijn getrokken, kan de slotsom niet twijfelachtig zijn. Ze is deze, dat er geenerlei reden is om te twijfelen aan de juistheid van het door ons gevonden resultaat, dat overspel de eenige voor God geldige grond van echtscheiding is. Dat vele hooggeschatte mannen uit het verleden tot eene andere conclusie kwamen, laat zich ongedwongen verklaren uit de eigenaardige wijze, waarop het probleem zich aan hen voordeed. Dat de meeste nieuwe uitleggers de vroeger gangbare verklaring van 1 Cor. 7 : 15 lieten varen, en zoo tot eene juistere opvatting kwamen, vindt dan ook

¹⁾ Blz. 19. Bedoeld zijn de Protestantsche kerken. Van de oude Christelijke kerk en de Roomsche kerk zou het natuurlijk nog veel minder gelden.

m. i. hierin zijn grond, dat zij hier niet meer een regel voor de huwelijks-wetgeving zoeken en daarom in dezen meer onbevooroordeeld tot den tekst komen.

Dientengevolge zou ik het ten zeerste betreuren, indien de Synode onzer kerken op het onderhavige punt hare instemming betuigde met het door de Commissie uitgebrachte advies.

Niet zonder grond wordt in het Rapport gewezen op de vooral in den tegenwoordigen tijd bestaande noodzakelijkheid, dat de kerk hare leden in dezen uit Gods Woord nauwkeurig onderwijst; waarbij zelfs wordt uitgesproken, dat in de belijdenisschriften onzer kerken in dezen eene uitspraak moest zijn te vinden.¹⁾

Het lijdt dan ook geen twijfel, of eene beslissing, in dezen door de Synode genomen, zal ten opzichte dezer zaak eene gewichtige beteekenis hebben voor de vorming der publieke opinie in den boezem onzer kerken, misschien zelfs voor het karakter eener later in de belijdenisschriften op te nemen uitspraak. Daarom te meer moet ik ten ernstigste ontraden, dat de Synode *op dit punt* aan het uitgebrachte Rapport het zegel harer goedkeuring zou hechten. M. i. zouden onze kerken daardoor afwijken van het door Calvijn aangegeven spoor, en — wat veel meer zegt — ingaan tegen de leer der Heilige Schrift, met name tegen de uitdrukkelijke uitspraak van den Heere Christus.

Daarom is mijn advies aan de Synode, dat ze hare instemming, die ze naar ik hoop overigens aan het Rapport zal schenken, beperke door op dit punt eene uitzondering te maken.

Uit den aard der zaak kan ik hierbij in eerste instantie niet anders adviseeren, dan dat de Synode, nu eenmaal deze kwestie ter sprake kwam, uitspreke wat m. i. de Schrift duidelijk leert, nl. dat het den Christen van Godswege niet geoorloofd is echtscheiding aan te vragen dan op grond van hoereri.

Intusschen wordt dit advies door mij alleen bedoeld voor het geval, dat zulk eene uitspraak — als vrucht der beraadslagingen — met genoegzame eenstemmigheid zou kunnen worden genomen.

Reden om haast te maken bestaat er toch in dezen niet. Hoe wenschelijk en in zekeren zin noodzakelijk het ook zij, dat eene klare uitspraak op dit punt meerder licht verschaffe, van eene *dringende* behoefte daaraan is toch tot dusver niet gebleken.

Bij dezen stand der zaken schijnt mij de aangewezen weg, dat, zoo men niet tot genoegzame eenparigheid van oordeel kan komen, de Synode zich van eene uitdrukkelijke uitspraak alsnog onthoude, en de zaak ter nadere bestudeering aan de kerken aanbevele.

Mijn advies aan de Synode luidt daarom, dat zoo zij instemming betuigt met het uitgebrachte Rapport, zij daaraan verbindt eene clause als deze:

„evenwel met deze beperking, dat naar hare meening het den Christen van Godswege niet geoorloofd is, echtscheiding aan te vragen, tenzij op grond van hoereri;”

subsidiar:

¹⁾ Blz. 27.

„evenwel met deze beperking, dat zij de meening, volgens welke het den Christen van Godswege geoorloofd is, echtscheiding aan te vragen op grond van kwaadwillige verlating, en de daarvoor bijgebrachte gronden, voor rekening der Commissie laat; en den kerken dit vraagpunt alsnog ter nadere bestudeering aanbeveelt.”

J. RIDDERBOS.

Kampen, Februari 1921.

Naschrift.

Sinds de opstelling van bovenstaande Memorie (waarvan de inhoud reeds werd gepubliceerd in het Geref. Theol. Tijdschrift, 22e jaarg., afl. 1, 2, 3) verscheen in Zuid-Afrika het „Rapport insake Egskeiding van die kommissie ad hoc. Aan die sinode van die Geref. Kerk in S. A. wat sal vergader in Maart 1924 te Rustenburg, Transvaal.” (Opgenomen in Het Kerkblad der Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika van 1 Mei 1922, bl. 5 v.v.).¹⁾

Aangaande de onderhavige kwestie wordt hier uitgesproken: „Eers dien dus vasgestel te word watter egskeiding geoorloof is en watter nie. Dienaangaande wens U kommissie uit te spreek dat hij geheel eens is met die standpunt deur die Christ. Geref. Kerk in N. Amerika en deur Prof. Ridderbos in Nederland ingeneem, nl. dat alleen die grond in Mat. 5 : 32 genoem *vir 'n Christen 'n wettige grond van egskeiding is*”.

¹⁾ Vgl. ook The Banner 14 Sept. 1922 blz. 564.
Bijlage Synode